Marc VAN STAPPEN

De auteur (°Beveren 1959) studeerde na zijn collegetijd in Sint-Niklaas af als burgerlijk ingenieur aan de KULeuven. Momenteel woont hij met zijn gezin in het Limburgse Halen. Heemkunde, genealogie en streektoerisme zijn altijd een passie gebleven. De auteur heeft meegewerkt aan verschillende bijdragen in Het Land van Beveren en is hoofdredacteur van het familietijdschrift De Dobbel-Beker.

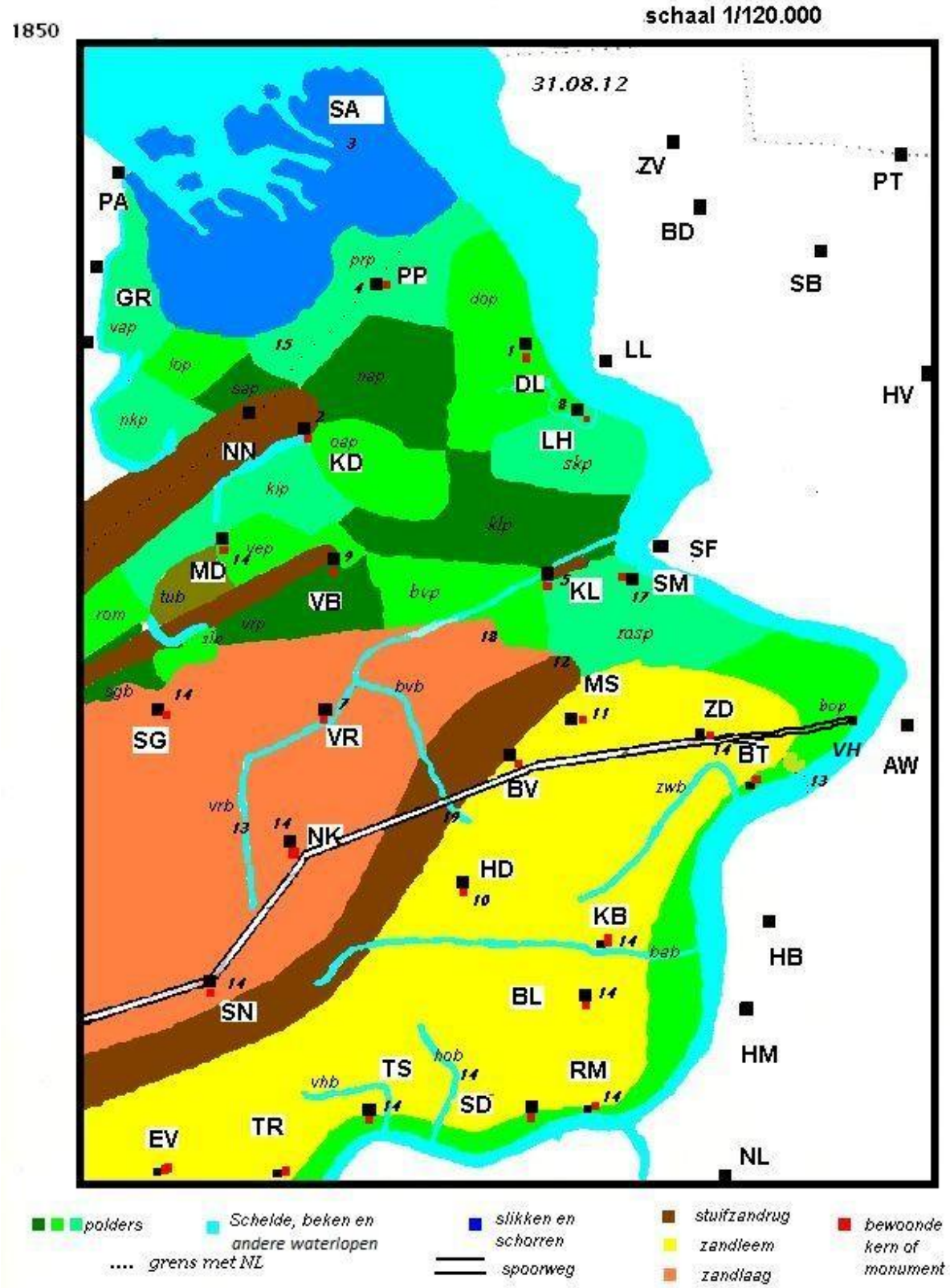
EEN ANDERE KIJK OP HET WAASLAND IN HET MIDDEN VAN DE 19E EEUW

Over het Land van Waas zijn al tal van bijdragen verschenen die meestal een bepaald historisch aspect behandelen. Dit kan gaan van een meer geografisch gerichte studie rond een bepaalde gemeente, over een monument, een persoon, tot een specifieke nijverheidstak, of kan meer breed uitgesponnen zijn qua thematiek maar dan voor een bepaalde periode. Deze bijdrage wil de Waaslander rond 1850 wat meer van nabij volgen: hoe hij of zij leefde en werkte, hoe men verder begon te zien dan zijn eigen leefomgeving en hoe de leidende klasse in dit alles een rol speelde. Bijzonder is dat we deze tijdsschets proberen te reflecteren op wat er 50 jaar eerder omstreeks de Franse bezetting hier gebeurde én dat we ook even kijken in de 20e eeuw tot nu, naar wat er van dit alles overbleef of wat er verdween. We proberen hierrond een aantal tendensen waar te nemen en deze te begrijpen, door het al of niet handelen van de Waaslander in een bepaalde context te analyseren vanuit zijn via zijn voorouders doorgegeven genenpatroon. De 19e eeuw is hoe dan ook een vrij interessante periode die enerzijds het stabiele leefpatroon van de Middeleeuwen doorbrak, en waarbij veranderingen in leefomstandigheden en industrie ingrijpend zouden worden.

EEN REIS DOOR HET WAASLAND

Wanneer we het Land van Waas rond 1850 overschouwen dan zien we nog steeds het landschap zoals dit er al eeuwen bijligt. In het noorden situeert zich de polderstreek waarbij de jongste polders einde 18e eeuw en tijdens de 19e eeuw werden ingedijkt: zo vormden de Nieuw Arenbergpolder (1783), de Nieuw Kieldrechtpolder (1784) en de Prosperpolder (1847) het laatste overgebleven stukje Waasland om tot op de Schelde ingewonnen landbouwgronden. De overige binnenpolders waren al in de 17e eeuw gewonnen op het water. Even over de grens met Nederland werden in de jaren 1800 ook nog de Saaftingepolder, de Van Alsteinpolder en de Louisapolder ingedijkt. Zij namen op hun beurt een groot deel in van het oude slikken- en schorrengebied van het Verdronken Land van Saaftinghe. In de Wase polders zijn verder langgeleden een aantal stuifzandruggen gevormd: één ligt ongeveer pal op de grens met Nederland, een tweede grenst de polderstreek af van het hoger gelegen *den Hoogen*. Het zuidelijker gelegen gebied kent naast een smalle polderstreek die de Schelde volgt, een meer zandig gebied en een zandlemig gebied weer van elkaar gescheiden door een derde stuifzandrug die loopt via Sint-Niklaas tot Beveren en Melsele. Een paar waterlopen doorsnijden *den Hoogen*. Enerzijds voeren in de zandstreek de Vrasenebeek en Beverse Beek het overtollige water via de Kallose Melkader af naar de Schelde, in de zandleemstreek doen ondermeer Barbierbeek, Zwaluwbeek, Hollebeek en Vrouwenhofbeek hetzelfde.

Sinds 1844 reden er treinen dwars door deze streek. Een bezoeker die ze wou verkennen vertrok in Antwerpen, stak de Schelde over met de stoomboot, en nam de trein op het Vlaams Hoofd, wat we nu Antwerpen-Linkeroever of Sint-Anneke zouden noemen, en passeerde zo de stations van ondermeer Zwijndrecht, Melsele, Beveren, Nieuwkerken en Sint-Niklaas. Voordien

Kaart van het meer oostelijk deel van het Waasland rond 1850 met in kleur de verschillende geografische zones en de waterlopen. De treinverbinding loopt via Zwijndrecht (ZD), Melsele (MS), Beveren (BV), Nieuwkerken (NK) tot in Sint-Niklaas (SN) en zo verder naar Lokeren en Gent. In de polderstreek vinden we de jongere polders terug : de Nieuw Arenbergpolder (nap), Nieuw Kieldrechtpolder (nkp), Prosperpolder (prp), Saaftingepolder (sap), Van Alsteinpolder (vap) en Louisapolder (lop). Onze fictieve reis door het Waasland van toen gaat via het Vlaams Hoofd (VH) en Zwijndrecht naar Beveren om vervolgens via Vrasene (VR) en Nieuwkerken in Sint-

Niklaas aan te komen. Van hieruit gaat de tocht verder naar Temse (TS) waar men de stoomboot naar Antwerpen neemt.

gebeurde zowat alle openbare vervoer met karren en koetsen die door paarden werden voortgetrokken op deels gekasseide maar vaak ook nog op onverharde wegen. Er was daarbuiten nog wat verkeer op het water, vaak richting Antwerpen vanuit Doel of Temse. Om de streekbewoner en zijn omgeving beter te leren kennen maken we een fictieve tocht die vertrekt met de trein vanuit het Vlaams Hoofd, stopt in Beveren, verder gaat met paard en kar naar Vrasene richting polders, om dan via Nieuwkerken in Sint-Niklaas halt te houden. Van hieruit kan de bezoeker die rond 1850 het Waasland verkent verder rijden naar Temse om daar de boot terug richting Antwerpen te nemen. Hij zal op zijn tocht een goed overzicht krijgen van het diverse lokale landschap en van de bewoners in de gemeenten waar hij passeert.

VAN HET VLAAMS HOOFD NAAR BEVEREN, HET KASTELENDORP

Rond 1850 leefden de meeste Waaslanders in armoedige omstandigheden.[1] Ze woonden vaak nog in houtversterkte huizen met strooien daken, enkel de burgerij kon het zich veroorloven om al in een met stenen gebouwde woning voorzien van dakpannen te gaan wonen. In de arbeidershuisjes waren vaak grote gezinnen gehuisvest, meestal drie generaties, in een beperkt aantal kamers.[104] Ze droegen een eenvoudige linnen basiskledij en waren voorzien van klompen . Het dagelijkse eten bestond meestal uit roggebrood, aardappelen, melkpap en af en toe een stuk gezouten vlees. Er werd geslapen op strooien zakken en verder was er nog geen elektriciteit of waterleiding in de huizen. Water werd gehaald uit waterbakken of uit dorpspompen.[2] In de vaak harde wintertijd warmden de mensen zich rond het haardvuur, dat er in die tijd vaak huisbranden ontstonden hoeft niet te verwonderen. Dit zou trouwens in vele dorpen leiden tot het oprichten van een brandweerkorps. [5]

Door mislukte oogsten in de jaren 40 door aardappelziekte en roggeziekte, ontstond er voedselschaarste voor de groeiende bevolking hier. In de eerste helft van de 19e eeuw was er immers een grote inwijking van mensen geweest in het Waasland dat toen minder door de crisis getroffen werd dan de rest van Oost-Vlaanderen. Tussen 1846 en 1880 groeide de Wase bevolking met zowat 17% en de streek kende toen de bijna hoogste bevolkingsdichtheid van gans België. Het werkaanbod was evenwel stabiel gebleven zodat er heel wat werkloosheid ontstond.[3] Bureaus voor Weldadigheid trachtten het leed van de armen en werklozen wat te verzachten. Een van de gevolgen van deze situatie was dat de mensen veel later huwden, rond de leeftijd van 30 jaar, en een kwart van de volwassenen bleef zelfs ongehuwd wat toen tot een groot aantal ongehuwde moeders leidde. De kinderen bleven ook veel langer bij hun ouders wonen.[4]

Rond 1846 woonden er in Beveren 6683 mensen, waarvan er 752 behoeftig waren. Het was toen een van de meestbevolkte dorpen in de omgeving. Enkel Sint-Niklaas en Lokeren telden toen meer dan 10.000 inwoners. Beveren was omringd door Kallo, Melsele, Haasdonk, Vrasene en Nieuwkerken. Al deze buurdorpen telden toen elk minder dan 2000 inwoners. Zowat de helft van de bevolking bestond uit actieve werkkrachten, de andere helft bestond uit kinderen en ouderlingen waarvan een groot deel echter ook vaak bijkluste om geld in het bakje te brengen. In een gemiddeld gezin werden toen 5 kinderen geboren.[6]

De groeiende bevolking en de minder goede hygiënische omstandigheden zouden leiden tot een aantal epidemieën. Waar er in de periode voor 1845 nauwelijks besmettelijke ziektes voorkwamen zou dit spoedig veranderen. In 1859 brak een tyfus-epidemie uit in Doel met 14 doden, ook in Kieldrecht waren er ten gevolge van cholera problemen in 1833, 1849 en 1866, hetzelfde verhaal in Kallo in 1859 (5 doden) en in andere Wase gemeenten.[9] Een Duits passagiersschip met 300 passagiers op weg naar Antwerpen diende aan te meren in Liefkenshoek door het uitbreken van de ziekte aan boord. Het schip werd ontsmet en de dode passagiers werden begraven in Doel. Een overboord gesmeten matras werd uit de Schelde opgevist door een inwoner van Kallo, die in de hoop er wat geld mee te verdienen op weg trok naar Sint-Niklaas. Het was toen dat de plaatselijke burgemeester per brief zijn collega in Sint-Niklaas verwittigde van wat er onderweg was… Over het uitbreken van cholera was er toen nog niet veel medische kennis. Men sprak van *ziektestof* dat zich via de lucht en het water zou verspreiden op plaatsen waar veel mensen vertoefden. Toch waren er al de eerste vermoedens dat open rioleringen en mesthopen in de nabijheid van de huizen wel eens een invloed konden hebben, de plaatselijke gemeentebesturen zouden hier nadien de nodige lessen uit trekken. De epidemie zou toen ook in gans Europa uitbreken en de laatste grote besmettelijke ziekte worden.[7] Door de slechte kwaliteit van het putwater en de monotone voeding was de Wase kindersterfte toen ook vrij hoog.[8] Alhoewel er in de meeste dorpen wel dokters actief waren, werd er alleen maar in uiterste nood beroep op gedaan. Iemand die toen wel regelmatig geconsulteerd werd was de bekende wonderdokter uit Sint-Gillis, Drieske Nijpers. Hij hield zittingen in herberg *Mosselbank* te Vrasene, maar zou ook elders vrij populair worden. Hij overleed zelf op jonge leeftijd in 1853.

In Beveren had men rond het midden van de 19e eeuw al een goed voorzien schoolaanbod. Rond de 120 arme kinderen en wezen leerden er kantwerken en handschoenmaken in de door pastoor Cools in 1831 opgerichte zondagsschool. Aanvankelijk was deze school gelegen op grond van de pastorij, toen nog in de *Zandstraat*, later was ze verbonden aan het Beverse hospitaal. [10] Even verderop in dezelfde straat lag het Geestelijk Hof waar onderricht werd gegeven door geestelijke dochters aan arme kinderen. Hier zou ook een pensionaat voor meisjes worden ingericht. Er werden toen 4 schoolmeesters vermeld voor het ganse dorp. Enerzijds bestond er een eliteschool waar tegen betaling werd onderwezen aan jongens. Deze was opgericht door een zekere Bombeke die tussen 1820 en 1830 in het huis Piers in de *Vrasenestraat* woonde en er toen ook les gaf. Hij werd opgevolgd door de bekende Beverse schoolmeester Van Mieghem, in een schoolgebouw op de *Markt* en vanaf de jaren 50 in de *Kloosterstraat.* Er was toen ook een volksschool op de wijk *Tijskenshoek* waar vader en zoon Van Goethem onderricht gaven aan arme kinderen. Pas in 1886 zouden de Broeders Hiëronymieten die in Sint-Niklaas al actief waren in het onderwijs sinds de jaren 50, in Beveren les komen geven op vraag van de plaatselijke graaf. De schoolmeesters werden beter betaald en stonden meer in aanzien dan in het begin van de 19e eeuw. Rond 1840 was ongeveer 80% van het loon van meester Van Mieghem afkomstig van schoolgelden die de leerlingen dienden te betalen. Voor het eerst werd er toen ook les gegeven in aparte klassen, voordien kreeg zowat iedereen samen les. Na de wet op het Lager Onderwijs van 1842 zou het scholensysteem er in Beveren als volgt uitzien: de school van meester Van Mieghem werd een gemeenteschool, de school op *Tijskenshoek* (jongens) en de vroegere Zondagsschool (meisjes) werden aangenomen scholen die enkel een werkings- en armenvergoeding kregen van de gemeente. Er was tenslotte nog het meisjespensionaat van het Geestelijk Hof dat volledig zelfstandig was op financieel vlak. Het meisjesonderricht werd in Beveren verzorgd door 2 kloosterordes: de zusters van Onze-Lieve-Vrouw

Presentatie (pensionaat) en de zusters H. Vincentius à Paulo (zondagsschool). Waar in vele gemeenten vaak werd onderwezen bij de onderwijzer thuis, had Beveren al in 1830 een apart gemeentelijk schoolgebouw. Nog interessant om weten is dat schoolvakanties toen liepen rond Pasen en in september en dat in de zomerperiode maar een kwart van de kinderen naar school ging. Globaal gezien ging ongeveer twee derden van de kinderen naar school, wat dan ook verklaart waarom toen vele volwassenen niet konden lezen of schrijven.[11] Gans de 19e eeuw zou de armoede in vele gezinnen voor een vicieuze cirkel zorgen: door de armoede werden de kinderen thuisgehouden om te werken en vaak lag ook het schoolgeld te hoog, anderzijds bleven zo vele mensen verstoken van de broodnodige opleiding die ze hadden kunnen gebruiken om uit de armoede te ontsnappen.

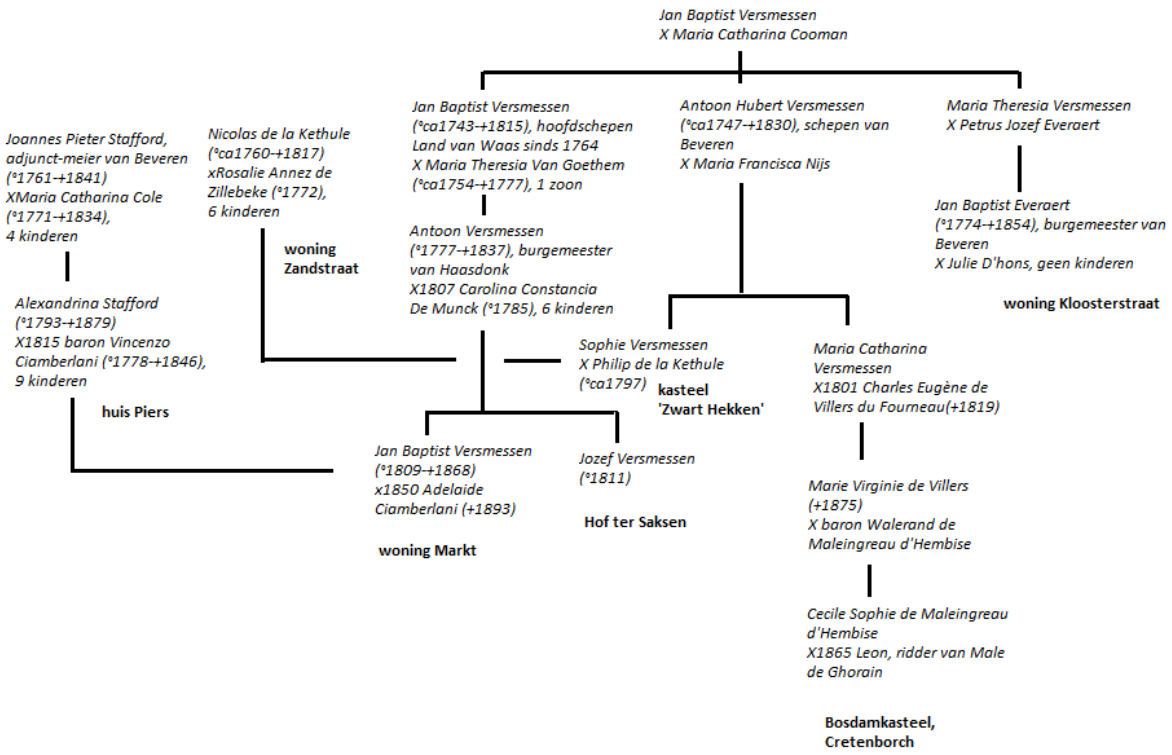
In 1879 zou overal de schoolstrijd[12] uitbarsten waarbij vaak absurde situaties ontstonden. Het Beverse meisjespensionaat zou kort nadien verhuizen naar de vroegere woonst van burgemeester Everaert in de *Kloosterstraat.* De zustersschool van H. Vincentius à Paulo werd terug een vrije school en verhuisde naar een woonhuis aan de overkant van de straat.[155] In de gemeentelijke scholen daalden de leerlingenaantallen tot een dieptepunt, zoals ook elders sterk beïnvloed door de plaatselijke pastoors die zich verzetten tegen het door de overheid opgelegde nieuwe schoolsysteem. Wanneer er vijf jaar later terug een katholieke regering komt, valt alles terug in een nieuwe plooi. In 1866 was er door het gemeentelijk bestuur ook nog een Tekenschool opgericht waar werd onderricht gegeven aan leerlingen die uit het ambachtelijk milieu en de bouwsector kwamen. Deze werkte met subsidies en bouwde voort op een privéschool die er al voor 1845 bestond.

Ook in de andere dorpen van het Waasland werden er tijdens de 19e eeuw diverse gemeentescholen opgericht, meestal met subsidies van de gemeente, de provincie en de staat. Verder waren er vrije scholen waar meestal vrouwelijke kloosterordes les kwamen geven. Tot 1842 was het onderwijs vaak gemengd, alhoewel het meisjesonderwijs nogal stiefmoederlijk werd behandeld. Na 1842 zouden er dus meer meisjesscholen ontstaan.[15] Iets anders dat toen veranderde was het betere loon, een betere vorming en vaak ook een kosteloze huisvesting voor de onderwijzers. Die betere vorming was zeker nodig daar er toen nog maar de helft van het personeel over een diploma beschikte. Kort voordien was er daarom ook al een nieuwe onderwijzersschool opgericht in Sint-Niklaas. Vanaf de jaren 70 zouden er ook hulponderwijzers worden aangesteld. Vanaf 1860 ontstond dan op vele plaatsen een grote impuls om nieuwe schoolgebouwen op te richten. Dit was al het geval in Beveren zelf en in de omringende gemeenten waar rond 1875 overal wel een nieuw schoolgebouw was opgericht.[11] En elders waren er ook al vrij vroeg in de 19e eeuw privé-scholen of elitescholen. Zo was er vanaf 1809 in Belsele een school voor jongens, die bestuurd werd door leken. Er werd les gegeven op het plaatselijke kasteel en op de leerlingenlijsten zagen we dat families vanuit Sint-Niklaas, Brussel, Gent, Eeklo, Beveren, hun zonen er naar toe zonden. [13] In Vrasene werd er vanaf 1827 damesonderricht gegeven door de Dames van het Christelijk Onderwijs. En in het College in Sint-Niklaas werd er onderricht gegeven in vooral klassieke talen, dit sinds 1808. Deze instelling zou gedurende een korte periode door koning Willem I tijdelijk gesloten. De voertaal in de meeste van dergelijke scholen was Frans en Latijn.[14]

De 19e eeuw werd voor de plaatselijke bevolking vanaf 1830 terug een kennismaking met religieuzen die overal een machtspositie konden innemen. Er waren ook de politieke leiders, vaak uit industriële kringen, en uiteraard was ook de adel nog op post. In Beveren hadden edellieden

opvallend vaker een woonst, dan in andere plaatsen in het Waasland. Er was vooreerst de grafelijke familie op het kasteel Cortewalle. Dit werd bewoond door gravin Caroline Josefine Marie Roose, weduwe van graaf Karel Frans de Brouchoven de Bergeyck, en hun kinderen. Er waren toen een 5-tal dienstboden op het kasteel. Wanneer zoon Karel Jozef trouwde kwam hij met zijn echtgenote Emilia Moretus overwinteren in Beveren. Eigenaardig genoeg verbleven ze toen 's zomers in Antwerpen. Hun enige dochter Alice zou dan in 1868 trouwen met haar neef graaf Florimond de Brouchoven de Bergeyck , zij kwamen eveneens op Cortewalle inwonen. De graven van Cortewalle vertoefden vanaf de 2e helft van de 18e eeuw al in Beveren, voordien bewoonden de baljuwfamilie Goubau het kasteel. Een van de telgen van deze familie Goubau was gehuwd geweest met de laatste baljuw van Beveren, Jean Marie Michel Annez. Zij woonden toen op een kasteeltje, dat later als Villa Alix zou bekend staan, en gesitueerd was ongeveer halfweg de *Kasteeldreef*. Na de dood van de weduwe Annez in 1815 was immers haar ongehuwde dochter en diens nichtje er komen wonen. Beiden overleden in 1863, waarna het kasteeltje werd geërfd door graaf Karel Jozef die het vanaf dan noemde naar zijn dochter Alice.[16]

In de Beverse *Zandstraat* was ook nog het kasteel Cretenborch gelegen. Hier verbleven begin 19e eeuw de broers Wouters, beiden priesters die na de woelige Franse tijd bij hun moeder waren komen wonen en in feite dus rentenierden. In 1828 waren Charles Eugène de Villers du Fourneau en zijn echtgenote Maria Catharina Versmessen de kasteelbewoners. Naar het midden van de 19e eeuw zouden hun dochter Marie Virginie, gehuwd met baron Walerand de Maleingreau d'Hembise er met hun kinderen en een 3-tal dienstmeiden komen wonen. Later zou het dan in handen komen van ridder Leon van Male de Ghorain.[17] En er waren toen nog kastelen in Beveren, waar opvallend telkens weer de naam van de familie Versmessen valt. Een zus van Maria Catharina Versmessen van het kasteel Cretenborch was gehuwd met Philip de la Kethule, die op het kasteeltje woonde dat in de volksmond *Het Zwart Hekken* werd genoemd, en eveneens gelegen was in de *Zandstraat.* De woning ernaast –het latere huis De Paep - werd bewoond door de ouderlijke familie de la Kethule.[114] Op Hof ter Saksen, gelegen op de grens met Haasdonk, woonde dan weer een andere telg uit de familie Versmessen: Antoon die zelf een zoon was van de vroegere hoofdschepen van het Land van Waas Jan Baptist Versmessen. Ook de 19e eeuwse Beverse burgemeester Everaert was langs moeders kant verwant aan de Versmessen's. En om het kastelenoverzicht in Beveren te vervolledigen had men in de *Vrasenestraat* het huis Piers waar de van oorsprong Italiaanse familie Ciamberlani had gewoond.[18] Hun dochter Adelaide Ciamberlani zou in 1850 huwen met de zoon van de eerder vermelde Antoon Versmessen. Dat vooraanstaande families in de 19e eeuw vaak huwelijkspartners zochten in eigen kringen kwam nog voor, maar toch kunnen deze familierelaties tussen de voornaamste Beverse kasteelbewoners als opmerkelijk beschouwd worden.

19e eeuwse familierelaties tussen de families Versmessen, Ciamberlani, de la Kethule, van Male en Everaert. Een grafsteen van hoofdschepen Jan Baptist Versmessen bevindt zich aan de Sint-Martinuskerk, een grafsteen in Sint-Niklaas van zijn zoon Antoon Versmessen vermeldt eigenaardig genoeg ook als naam Jan Baptist: zijn volledige voornaam was Antoine Jean Baptiste Ghislain, vandaar de verwarring!

VAN BEVEREN NAAR VRASENE EN NIEUWKERKEN

De weg van Beveren over Vrasene[154] naar Nieuwkerken ging midden de 19e eeuw al over een gekasseide weg, er diende wel weer gebruik gemaakt te worden van kar en paard. Vrasene en Nieuwkerken waren landelijke gemeenten waar de mensen werkten en leefden van wat de grond opbracht.[19] Beide dorpen lagen in het zandige gebied van het Waasland, Vrasene grensde ook al aan de meer vruchtbare polderstreek. Het was in de meer zuidelijk gelegen zandleemstreek dat de bolle akkers werden aangelegd door de landbouwers. Alhoewel er lokaal verschillen konden zijn, bracht

de grond hier toen vooral granen, gerst, haver, aardappelen op. Er werd ook nog als van oudsher vlas geteeld en een grote oppervlakte werd als weiland gebruikt. [20] Per persoon was er toen een gemiddeld roggeverbruik van ongeveer 0,5 l/dag.[115] Dit betekende voor het Waasland dat men op jaarbasis in de behoeften van zijn bevolking kon voorzien. In de polderstreek had men grotere landbouwbedrijfjes die gezien de lagere bevolkingsdichtheid daar extra voedsel konden produceren voor de mensen die niet in de polders woonden. Op *den Hoogen* woonden vooral kleine grondbewerkers, keuterboeren genoemd, die vaak kleine percelen grond pachtten en bewerkten. Gronden in eigendom hebben was voor deze mensen eerder uitzonderlijk, ongeveer de helft van de landbouwgronden behoorde toen toe aan de adel of aan rijke renteniers. De keuterboeren vormden zowat het fundament van de 19e eeuwse economie. Het accent lag dus vooral op de akkerbouw, veeteelt was er ondergeschikt aan en zorgde vooral voor mest en trekpaarden . Rond 1840 werkten er in Vrasene nog heel wat mensen in de vlasteelt. Het vlas werd gedurende 8 tot 10 dagen in zogenaamde met water gevulde rootputten gelegd, waarbij door de werking van bacteriën de buitenste vlasvezels loskwamen van de houterige binnenkant. Er was meer vlasproductie in de zand- en zandleemstreek dan op de Wase poldergrond en dit vormde vaak een bijverdienste voor keuterboeren en dagloners. De lokale vlasteelt die vooral van de export naar vooral Engeland leefde, zou later naar het einde van de 19e eeuw het moeilijk beginnen krijgen door de invoer in de jaren 70 van goedkoop Russisch vlas. [22] Het verbouwde gerst diende dan weer als grondstof voor de vele brouwerijen in de regio. Zo waren er rond het midden van de 19e eeuw een 6-tal kleine brouwerijen in Nieuwkerken. En om het graan te malen waren er in elk dorp wel een of meerdere windmolens draaiende.[21]

Een gemiddeld huisgezin dat bestond uit een 5-tal personen had een daginkomen van ongeveer 2,5 frank. Het was toen de tijd dat heel wat kinderen al aan het werk gingen. Ongeveer 30% van de beroepsbevolking bestond toen uit kinderen jonger dan 14 jaar, die bovendien vaak amper 7 centiemen per dag verdienden! Het gezinsinkomen ging voor een groot stuk naar voeding, vooral brood en aardappelen, de rest werd gebruikt voor de huur en voor de verwarming. Bij arme gezinnen was dit dagelijkse inkomen soms zelfs minder dan 1 frank, zodat er amper genoeg eten kon gekocht worden.[23] Vanaf 1870 zou de broodprijs hier zakken door invoer van goedkoop Amerikaans graan.

Om wat bij te verdienen, werkten heel wat mensen in de <u>huisnijverheid</u>: weven, spinnen, kantwerken en klompenmaken.[24] Weven, spinnen en kantwerken op basis van schapenwol en vlas bestond al langer. Het klompenmaken was al in Nieuwkerken aanwezig sinds 1824 en vormde toen een belangrijke bron van inkomsten, de helft van het dorp verdiende er in 1846 zijn kost mee. Deze activiteit zou er naar het einde van de 19e eeuw toe leiden dat het Waasland de belangrijkste producent in België werd van klompen, met een belangrijke uitvoer naar Nederland en Duitsland. Later zou in deze tak van de huisnijverheid een crisis ontstaan door bomenschaarste en een op til zijnde mechanisatie. Het kantwerken kon hiertegen maar instaan voor lage lonen, vaak doordat men afhankelijk was van tussenpersonen. Andere meer specifieke activiteiten waren het steken van turf dat in 1825 nog in Doel werd uitgevoerd. En in Stekene werden rond 1846 ‘slechte gronden’ gebruikt voor het inzaaien van sparren die gebruikt werden in de mijnbouw. Speciaal voor het maken van klompen werden er rond de akkers wilgen en populieren geplant. Als brandhout werd toen vooral eik gebruikt.

Bewerken van het land in Doel (www.waaserfgoed.be)

De 19e eeuw was niet alleen de periode van nieuwe scholen en verbeterd onderwijs, er begon toen ook een groeiende aandacht te bestaan voor de opvang van ouderlingen in *hospices.* Voordien gebeurde de opvang van ouderen meestal in het gezin zelf. Dit had zeker te maken met een nieuwe maatschappelijke tendens waarbij uit een soort liefdadigheid iets werd terug gedaan voor diegenen die het op een of andere manier moeilijker hadden. Zo was er in Kallo rond 1867 een rustoord ontstaan gebouwd op gronden van de familie Boëyé.[25] In Vrasene was er eerder al in 1835 door het Bureau van Weldadigheid een hospitaal opgericht en hetzelfde verhaal in Haasdonk waar Jan Baptist Hemelaer 2 huizen schonk voor de opvang van ouderlingen.[26] Voor de financiering werd soms beroep gedaan op geldinzameling via tombola's op tentoonstellingen.[27] Specifiek in het Waasland van toen was de opvang van krankzinnigen die meestal naar Sint-Niklaas gebracht werden voor zorg in het Sint-Hiëronymusgesticht, dat in opdracht van de godshuizen bestuurd werd door een 7-tal broeders. Waar men aanvankelijk interesse had voor de financiële opbrengsten –de gelden die de familie diende te betalen voor de opvang- om de tekorten van de godshuizen zelf te dekken, zouden voortdurende verliezen vanaf 1863 tot diverse conflicten leiden tussen de stad en de godshuizen, tussen de stad en de overheid voor het bekomen van subsidies, en tussen de godshuizen en de broeders zelf. Dit leidde er toe dat de kloosterorde voortaan het gesticht volledig in eigen beheer zou nemen. Voor opvang van arme krankzinnigen werd er voordien beroep gedaan op het Klein Geel en het Groot Geel, dat in opdracht van het stadsbestuur werd uitgebaat door leken. Het *Sieckhuis* bood dan weer opvang voor krankzinnige vrouwen die uit meer begoede families afkomstig waren. [28] In Sint-Niklaas bestond er voor opvang van *siecke oude ofte gebreckelijke armen* sinds 1774 de Arm-huizekens, waar later een nieuw *hospice* gebouwd werd voor ouderlingenopvang.[107]

In plattelandsgemeenten bestond de leidende elite niet zozeer uit de adel of uit industriëlen, maar waren het de dorpspastoors en de burgemeesters die het voor het zeggen hadden. De kerk had zich

na de Franse periode, behoorlijk kunnen reorganiseren en overal waren in het begin van de 19e eeuw nieuwe kloosterordes opgericht die werden ingeschakeld in het onderwijs, of in opvang van wezen, zieken en ouderlingen. Overal werden ook nieuwe kerken gebouwd of werden ze vergroot.[29] Als argumentatie voor de nood aan nieuwe of grotere kerken werd vaak de groeiende bevolking aangehaald, ook de afstand die bewoners van veraf gelegen wijken dienden af te leggen bij bijvoorbeeld begrafenissen in de hoofdkerk of soms was het gewoon een brand die een deel van de kerk verwoest had. De dorpspastoors bestuurden hun eigen parochie alsof het hun gemeente was, en vaak beperkten ze zich dan ook niet enkel tot het verstrekken van de nodige zielenzorg aan hun parochianen. Meestal was er in elk dorp wel al een onderpastoor. In Meerdonk en in Steendorp zou de bouw van een nieuwe kerk later mee leiden tot 2 nieuwe zelfstandige gemeenten. Ze werden afgesplitst van Vrasene, respectievelijk Bazel. In Sint-Niklaas werd er in de jaren 40 gebouwd aan de Onze-Lieve-Vrouwkerk , die er de tweede parochiekerk zou worden. Het vergulde Onze-Lieve-Vrouwbeeld zou pas in 1896 op de toren geplaatst worden.[30] De pastoors bleven ook vaak lange tijd in dezelfde parochie, zo was pastoor Cools in Beveren er meer dan 30 jaar. Na zijn overlijden in 1865 verhuisde de pastorij naar een nieuwbouw op de *Markt.* Na hem zou ook de uit Lokeren afkomstige pastoor Vijt meer dan 30 jaar te Beveren verblijven.

Ook de burgemeesters speelden in de Wase dorpen een belangrijke rol. [31] Het was de periode dat de katholieke politici het voor het zeggen hadden, de eerste liberale burgemeesters zouden er pas op het einde van de 19e eeuw komen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat ze meestal een goede relatie hadden met pastoors en de adel. In vele dorpen bleven ook katholieke burgemeesters vrij lang aan de macht, in Vrasene was dit bijvoorbeeld Braem tussen 1827 en 1860, hij werd later opgevolgd door de liberaal Michelet (1871-1904). In Bazel slaagde graaf Vilain XIII er zelfs in om meer dan een halve eeuw zowel de Franse bezetting, de Nederlandse periode en de Belgische onafhankelijkheid te overleven. Op verschillende plaatsen was er blijkbaar ook een nood ontstaan aan de bouw van een nieuw gemeentehuis, zowel in de dorpen (Kallo in 1842, Beveren in 1863) als in de steden (Sint-Niklaas in 1840, en opnieuw na een brand in 1874). Burgemeesters werden na verkiezingen door de koning aangesteld voor een periode van 8 jaar, de schepenen werden door de provincie aangesteld. Om de 3 jaar waren er evenwel verkiezingen waarbij de helft van de gemeenteraad werd vervangen. Op het platteland werden renteniers, ambachtslui en landbouwers verkozen, in de steden waren dit meestal industriëlen en notabelen. Een typisch verschijnsel was het betwisten van gemeenteraads- verkiezingen in de jaren 80 en 90. Dit had te maken met wat teveel druk van een bepaalde partij op de kiezer of met andere onregelmatigheden zoals een kandidaat die op 2 lijsten stond of verkozenen die elkaars familie waren. Meestal werden die klachten echter verworpen. Het was na de Belgische onafhankelijkheid ook maar aan die personen die een kiescijns konden betalen gegund om hun stem uit te brengen. Deze kiescijns bedroeg aanvankelijk tussen de 15 en 30 frank, een bedrag dat de doorsnee arbeider zeker niet kon betalen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat vaak minder dan 5% van de bevolking hun gemeentebestuurders konden kiezen. Bovendien hadden deze gemeentebesturen aanvankelijk meer aandacht voor openbare werken, veel minder aandacht voor de grote meerderheid aan dorpelingen die hun stem niet konden uitbrengen. Pas met de periode van armoede en ziektes in de jaren 40 zouden de lokale politici van zich beginnen laten horen. Zo zou in Beveren burgemeester Everaert, die toen tot de rijkste eigenaars van het land behoorde, samen met pastoor Cools het nieuwe hospitaal oprichten.[156] Het financiële plaatje van de bouwkosten bedroeg toen 250.000 frank. Rond 1850 ging zowat de helft van het Sint-Niklase budget naar armenzorg. De armoede

leidde er zelfs tot een vrouwenopstand waarbij een molenaar geplunderd werd en de ordetroepen dienden ingezet te worden. [110] En met de schoolstrijd die later zou losbreken kwamen gemeentebesturen vaak zelfs in conflict met hun eigen dorpspastoors.

OP BEZOEK IN DE TEXTIELSTAD SINT-NIKLAAS

In Sint-Niklaas was men al vrij vroeg met een textielnijverheid begonnen, zelfs een pioniersrol was voor hen weggelegd in het Waasland. Aanvankelijk gebruikte men wol en vlas als grondstof. Het gerote vlas werd gezwengeld, gesponnen en geweven, dit gebeurde meestal thuis bij de arbeiders. Het afwerken tot allerlei linnen stoffen gebeurde in de fabrieken. In de jaren 30 ontstaat een crisis waarbij vele mensen die in de huisnijverheid actief waren, hun job verloren doordat men mechanisch ging werken.[32] De vlasteelt zelf zou dus nog een tijdje wel een grote groep mensen hier aan een inkomen helpen. Geleidelijk aan schakelde men ook hier over op katoen als nieuwe grondstof, dat werd ingevoerd. Sint-Niklaas en Haasdonk waren hier als eersten mee begonnen. Overal werden later katoenfabrieken opgericht, de katoenindustrie compenseerde zo het banenverlies in de vlasindustrie. Rond 1850 waren er een 57-tal fabriekjes in Sint-Niklaas.[33] In Sinaai werd zelfs met provinciale steun een weeffabriek opgericht om de vele werklozen een inkomen te bezorgen. En in Beveren waren er een 4-tal fabrieken waar matrassengoed, kuiperskatoen, neusdoeken en bakkerslijnwaad werd geproduceerd. Er waren toen in het dorp een 98 wevers en een 280 spinsters die thuis de katoen verder bewerkten tot een halfafgewerkt product. In de jaren 60 zou de katoenprijs enorm stijgen door de Amerikaanse burgeroorlog, dit veroorzaakte nu op zijn beurt een crisis in de katoenindustrie. Vele thuisarbeiders verloren hun job.[34] Het kantwerken zou echter nog op vele plaatsen stand houden en werk verschaffen aan de mensen. Na 1860 zou men ook in het Waasland de mechanische brei-industrie en wat later ook het mechanisch weven invoeren. [35]

Eigenlijk zijn een paar belangrijke tendensen waar te nemen tijdens de 19e eeuw, tendensen die het leven van onze voorouders hier erg beïnvloedden. Zo was dus Sint-Niklaas eerder dan andere Wase gemeenten met de katoenindustrie gestart. Sint-Niklaas zou hierdoor veel sneller groeien dan Lokeren, Temse of Beveren. Zelfs van buiten het Waasland trokken arbeiders er naar toe. De katoenindustrie trok ook heel wat kapitaal, ondernemers en ervaring aan.[36] De plaatselijke politici behartigden vooral de belangen van de lokale economie en dus van zichzelf. In de eerste helft van de 19e eeuw was dus het landbouwparadijs –met genoeg eten voor iedereen- hier aan het evolueren naar meer huisnijverheid. Na 1850 zou eerst met de crisissen in de landbouw, nadien in de katoen- en in de vlasindustrie, de levensstandaard hier fel verzwakken. Het Waasland zakte toen onder het niveau van andere gewesten. En in gans dit verhaal is opmerkelijk de invloed van het buitenland op onze streek bepalend geweest. In het begin van de eeuw was de uitvoer van linnen eerst naar Frankrijk en nadien naar Holland weggevallen. Met de Belgische onafhankelijkheid werd ook de Schelde moeilijker toegankelijk: op deze belangrijke aanvoerweg werd een tol geheven die pas in 1863 zou worden afgeschaft. Invoer van goedkoop Russisch vlas en van te duur geworden Amerikaans katoen zouden later opnieuw crisissen veroorzaken. Er waren evenwel ook bloeiperiodes waarbij bijvoorbeeld Engelse handelslui op de markt van Sint-Niklaas het kwalitatieve lokale vlas kwamen opkopen. Beverse kant en Wase klompen zouden ook massaal uitgevoerd worden naar Nederland.

Samengebonden vlas (www.waaserfgoed.be)

Naast deze belangrijke textielindustrie bestonden er in de streek nog enkele andere fabrieken. In Lokeren was er de gasfabriek van Welvaert waar steenkool werd verhit om steenkoolgas te verkrijgen, dat gebruikt werd voor de stadsverlichting[37] . In Kallo was er in 1869 een suikerfabriek opgericht, waarvan burgemeester Boëyé nadien de eigenaar zou worden. Hier werkten een 350-tal vooral seizoensarbeiders om het sap uit de suikerbieten te persen. [10]

Had de Waaslander toen nog wel met al dat werken en zorgen voor zijn gezin, tijd voor wat ontspanning? Er bestonden toen al een schuttersgilde in Beveren en een handboogmaatschappij in Vrasene[38] . In Beveren was er zangmaatschappij Kunst en Vreugd sinds 1864[39], een fanfare zou er pas later komen. Op verschillende plaatsen werden toneelstukken [41] opgevoerd, meestal in het Frans. In Sint-Niklaas ontstond een maatschappij voor Nederlandse taal- en letterkunde in 1823 die werd opgericht door de plaatselijke vrijmetselaarsloge[40] . De eerste fietsen verschenen pas in het straatbeeld in de jaren 70[42]. Lokaal ontstonden ook de eerste bibliotheken[43] en er werden al regionale kranten uitgegeven zoals de Gazette van het Land van Waas en de Gazet van Stekene[44]. Heel wat belangstellenden trokken naar de eerste ballonvaarten. Aanvankelijk waren dit onbemande tuigen die bij viering van pastoor of burgemeester de lucht ingingen, vanaf 1845 zouden dit bemande ballonvaarten worden die regelmatig op kermissen hun kunsten vertoonden [45]. Dat er toen ook al heel wat herbergen bestonden waar het gerstenat en andere lekkers geconsumeerd werden, hoeft niet te verwonderen. [46]

Sinds de onafhankelijkheid van België was het patriottisme sterk overal aanwezig. De historie van de Wase dorpen zou voor het eerst beschreven worden door De Potter en Broeckaert in 1877, eerder had Van den Bogaerde al zijn geschiedeniswerk over het Land van Waas neergeschreven.[47] Van monumentaal belang zou verder de oprichting van de Oudheidkundige Kring worden in 1861. In hun Annalen verschenen al vrij vroeg bijdragen over alle historische aspecten van de lokale gemeenten. Onder het motto '*Gent en Antwerpen hebben al hun standbeelden, dus wij ook'* startte de Kring het uit de anonimiteit halen van Philip Verheyen uit Verrebroek en Mercator uit Rupelmonde . Het eerste museum waarin heel wat archeologische vondsten en andere oudheden werden tentoongesteld, was gehuisvest in het stadhuis, later in de cipierage. Het jaarlijkse lidgeld bedroeg 10 frank, de tweetalige annalen werden toen ook alleen maar gelezen door de notabelen van die tijd.[48] In 1868 waren er 189 leden!

ALLE WEGEN LEIDEN NAAR HET WATER: TEMSE AAN DE SCHELDE

Buiten de gekasseide baan die over Haasdonk en Beveren van Sint-Niklaas naar het Vlaams Hoofd liep, [49] waren er lang enkel onverharde wegen in het Waasland en zeker in de polderstreek. Pas in 1834 zou de weg tussen Sint-Niklaas en Kieldrecht gekasseid worden. Deze deed ondermeer ook Verrebroek, Vrasene en Nieuwkerken aan en zorgde zo voor de ontsluiting van een gebied dat anders een groot deel van het jaar er vrij geïsoleerd bij lag. Tot dan gebeurde alle transport vanuit Kieldrecht via de plaatselijke haven, die via een vaargeul met het Land van Saaftinge en de Schelde verbonden was. Met het sluiten van de Schelde na 1830 zou er een einde komen aan deze vaarweg. Er kwam later een verbinding met Doel zodat ook de haven van Doel kon bereikt worden. Andere dorpen zouden eveneens op deze belangrijke weg aansluiten.[50] De dorpen die er van gebruik maakten, dienden meestal een deel van de kosten te betalen en droegen dus een zware financiële last. Voor sommige gemeentebesturen vormde de aanleg dan weer een antwoord op de groeiende werkloosheid na de landbouw- en textielcrisissen. Pas rond de eeuwwisseling zou een stoomtramverbinding worden aangelegd tussen Doel en Sint-Niklaas.

In de dorpscentra zelf waren meestal het gebied rond de kerk en enkele aanpalende straten gekasseid.[51] In de jaren 40 werd voor het eerst ook aandacht gegeven aan rioleringen om het afvalwater op te vangen. In Doel gebeurde dit door het aanleggen van ondergrondse in steen gemetste leidingen en vergaarputten.[39] Het gemeentebestuur, bezorgd met de gezondheid van de inwoners, vaardigde ook verordeningen uit om de straten, stenen voetpaden en goten te laten reinigen door de bewoners. In Haasdonk startte men pas in 1868 met een ondergrondse riolering.

In de 19e eeuw was er ook al een postverkeer. Het postkantoor van Beveren dat gelegen was op de *Markt* naast herberg *De Hert,* zou in 1864 onder andere stukken naar Doel verzenden met de postkoets. Er reed ook dagelijks een diligence tussen Gent en Antwerpen, die onderweg Sint-Niklaas en het Vlaams Hoofd aandeed. [106] Heel wat landbouwproducten werden vanuit de polder naar de markt van Sint-Niklaas en andere gemeenten vervoerd met kar en paard. Het belang van dit alles werd nog eens bewezen door het feit dat de toenmalige marktrechten ongeveer 20% van de stadskas vulden. En deze wegen trokken af en toe ook mensen met minder goede bedoelingen aan. In de jaren 40 trekken dievenbenden op tocht naar Temse, Sinaai, Doel en Beveren. In 1848 werden 12 mannen die tot deze benden behoorden tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld[52] . Een jaar later zou de guillotine ook voor de laatste keer in België op de *Markt* van Sint-Niklaas zijn werk doen.[103]

Ook Temse lag aan de Schelde. Een zekere Talboom richtte er in 1826 een katoenspinnerij op die al werkte met een stoommachine. De steenkool die nodig was om water te verhitten en om te zetten in stoom, werd via de Schelde aangevoerd. [53] Later zouden ook eerst de Engelsman Wilford er een zeildoekweverij opstarten. Hij was de zoon van een Engelse familie van vlashandelaars en vestigde zich toen in Temse. Nadien zouden de ondernemers Andries en Brijs een vlasspinnerij oprichten. In deze spinnerij werkten een 100-tal arbeiders, met de textielcrisis van de jaren 60 werd ze omgevormd tot een jutespinnerij. Ook deze bedrijven werkten toen al met stoommachines en voor de verlichting in hun fabrieken verkoos men het veiligere steenkoolgas, boven petroleumgas of kaarsen. Bij Wilford werd het steenkoolgas in een eigen gasfabriek aangemaakt. De steenkool was dus niet alleen nodig om de stoommachines te doen werken, maar ook om hieruit het steenkoolgas te winnen. Straatverlichting in de dorpen was toen nog een zeldzaamheid. [108] Er waren ook nog andere economische activiteiten terug te vinden langsheen de Schelde. Doel, Rupelmonde en Zwijndrecht kenden bijvoorbeeld al scheepstimmerwerven. In Temse bestond sinds 1829 de werf van een zekere Bernard Boel. In Zwijndrecht en Burcht bestonden er fabrieken voor 'scheikundige voortbrengselen' [39]. Ook enkele pannenbakkerijen en steenbakkerijen vestigden zich aan de Schelde, men gebruikte ter plaatse opgegraven steenaarde en kleiaarde als grondstof. Water zou ook andere activiteiten aantrekken. In Stekene dat dan weer een gunstige ligging aan een kanaal [62] had, zou Sint-Marie zelfs de grootste pannenbakkerij van het land worden. Binnenschepen vervoerden er allerlei goederen via het kanaal dat naar Gent leidde. En in Doel waren er vissersboten en enkele 10-tallen schepen die de Schelde opgingen richting Antwerpen en verder. Ook vanuit Temse en Kruibeke werden er allerlei goederen per boot getransporteerd.[105]

Het Waasland zette in 1844 een belangrijke stap vooruit door de aanleg van de spoorweg tussen het Vlaams Hoofd en Sint-Niklaas.[54] Deze lijn werd toen gebouwd en uitgebaat door de uit Sint-Niklaas afkomstige ingenieur Gustave De Ridder, die ook al betrokken was bij de aanleg van de eerste Belgische spoorlijn tussen Brussel en Mechelen. In diverse gemeenten die de spoorlijn aandeed werden stationsgebouwen neergezet en op alle kruispunten met andere wegen werkten er manueel bediende slagbomen. Ook de spoorwissels werden met de hand bediend. Het stuk Sint-Niklaas naar Gent werd pas 3 jaar later aangelegd.[159] En om tot in Antwerpen te geraken diende men toen de stoombootverbinding in het Vlaams-Hoofd te nemen, die trouwens al sinds 1827 dienst deed. Voordien bestond er enkel een veerbootdienst.[63] Deze treinverbinding zou trouwens op het einde van de 19e eeuw heel wat Wase pendelarbeiders dagelijks naar Antwerpen brengen om er in de haven te gaan werken.

De Wilfordboten te Temse sinds 1857 (www.waaserfgoed.be)

ZES KONINKRIJKEN, KEIZERRIJKEN EN REPUBLIEKEN OP NAUWELIJKS 40 JAAR

Onze streek kende wel een geïsoleerde ligging maar toch waren er al drukke handelsactiviteiten met het buitenland. Het was toen rond 1850 de periode van koningen en keizers die het in Europa en daarbuiten voor het zeggen hadden.[55] Een paar van die Europese monarchen hadden kort tevoren ook hier de aandacht van de gewone dorpsbewoner gehaald. In een periode van amper 40 jaren werkten ze mee aan het einde van het stabiele leven van de dorpsbewoners uit de Middeleeuwen, en aan de overgang naar de 19e eeuw waarin zowat alles zou veranderen. We hebben het in het eerste deel van deze bijdrage gehad over hoe de mens hier leefde en werkte, hoe hij in contact kwam met zijn omgeving en hoe de leidende klasse dit alles beïnvloedde. Veel van de dingen die werden beschreven vonden hun oorsprong in een periode waarop we hieronder wat dieper ingaan.

Oostenrijkse keizers en de Brabantse Omwenteling

Het was onder de Oostenrijkse keizer Jozef II dat met tal van nieuwe wetten en voorschriften de bevolking begon te morren. De keizer had incognito nog zelf te paard het Waasland verkend waarbij zijn reis vanuit Gent over Sint-Niklaas naar Antwerpen ging. De reis ging verder over Sint-Gillis, De Klinge, Hulst, Kieldrecht en Liefkenshoek. Er werd daarbij gebruik gemaakt van de overzetboot in Kallo. [64] Wat later werd het verboden om nog langer doden in de kerk zelf te begraven, dienden de kerken een overzicht te geven van hun financiële toestand, werd ondermeer ook de aloude Amelberga-ommegang te Temse verboden van uit te gaan, en werden verschillende kloosterorden opgeheven. Dit gebeurde met het Beverse Wilhelmietenklooster, dat door Oostenrijkse troepen werd bezet.[65] Het was de periode dat de beruchte kapelaan Vervisch te Kallo verbleef. Hij was ook aalmoezenier van het nabije Fort Liefkenshoek en een grote aanhanger van de keizer.[66] [160] De groeiende ontevredenheid bij de mensen leidde tot de inval van een Belgisch patriottenleger in de Kempen in 1789. De lokale bevolking kende *'een grote benoutheid'* in deze onzekere tijden voor wat komen zou. De opstandelingen versloegen de Oostenrijkse troepen en op diverse plaatsen boden mannen zich aan om aan te sluiten bij het patriottenleger. De keizer werd als vorst van België 'vervallen verklaard'. Wanneer Brabantse patriotten de Schelde te Doel overstaken, boden zich onmiddellijk 80 Doelenaars aan om mee op te trekken naar Sint-Niklaas en Gent.[67] Tijdens deze Brabantse Omwenteling verzamelden heel wat Waaslanders met andere opstandelingen in Gent, om naar Leuven en Mechelen te trekken. Einde 1790 was het gedaan met de prille vrijheid van de eerste Belgische republiek, en werd het keizerlijk gezag hersteld.[68] De teleurgestelde vrijwilligers trokken terug naar hun dorpen waar ze vaak met veel plechtigheden onthaald werden .[69] De keizer liet terug een gouverneur hier in zijn naam besturen. Wase vertegenwoordigers konden toen wel hun stem laten horen in de Provinciale Staten. [70] De rust was dan van korte duur en amper 2 jaar later zag de bevolking hier de eerste Franse bezettingstroepen verschijnen [71]. Een jaar later herstelden de Oostenrijkers onder keizer Frans II voor de tweede keer hun gezag in onze streken. In 1794 was de Franse bezetting definitief en werden we een deel van Frankrijk. De Fransen waren aanvankelijk ingehaald als 'bevrijders' van het keizerlijke regime der Habsburgers, er zouden spoedig andere tijden volgen. [111] Onder de Oostenrijkers was de aantasting van het kerkelijk gezag voor het eerst ingezet, de kerk zou het de volgende decennia erg moeilijk hebben. Hoe was het verder in die periode gesteld met de lokale dorpsbewoners? Eeuwenlang hadden ze onder een feodaal systeem geleefd, waarbij de plaatselijke heer en zijn vertegenwoordigers het voor het zeggen hadden. Zo waren hier het hoofdcollege, voor het grootste deel van de Wase dorpen, op hun beurt rechtsplichtig aan de vorsten die onze streken hadden veroverd. Het Oostenrijkse regime zou het einde betekenen van een voor velen vrij stabiele maatschappij waarin ieder zijn plaats kende en vele ambachtslui toch over een zekere sociale status beschikten. De 19e eeuwse mens zou constant heimwee hebben naar deze tijd waarin er voedsel genoeg was voor iedereen. Op het einde van de 18e eeuw was Sint-Niklaas al van een landelijk dorp naar een kleine stad aan het evolueren.[72] Er was toen al de basis gelegd van een vlas- en katoenindustrie. Voor deze laatste activiteit was men hier zelfs al eerder begonnen dan in andere steden, wat de basis zou vormen voor de latere bloei van de plaatselijke textielindustrie. In 1794 waren er al een 10-tal katoenfabriekjes , waar men in de rest van het land van Waas vaak nog linnen verwerkte op basis van vlas. [73] Haasdonk was zelfs eerder al in 1761 begonnen met een schapenwolweverij. Deze was opgericht door de plaatselijke familie Hemelaer die einde 18e eeuw ook al vroeg met kar en paard het eerste katoen ging halen in Antwerpen.[74] Landbouwproducten werden verkocht op de Sint-Niklase markt, die op dat moment

veel graan verhandelde. Het was toen ook dat de plaatselijke hoedenmakers in staking gingen en de befaamde boterrellen uitlokten waarbij boerinnen een centrale rol zouden spelen. [75] Onderwijs en zorg voor de minderbedeelden was nog een zeldzaamheid voor de mensen uit de streek. Opvallend was wel de krankzinnigenopvang die al in de 17e eeuw te Sint-Niklaas was ontstaan.[76]

Franse bezetting, Boerenkrijg en keizer Napoleon

Met de Franse bezetting van 1794, we kwamen meteen in het derde jaar van de nieuwe kalender, zou ook het Waasland een compleet ander maatschappelijk bestel krijgen. De Franse administratie werkte een kantonale indeling van gemeenten uit met aan het hoofd van elk kanton een commissaris. In 1800 werd deze indeling vervangen door arrondissementen met in elke gemeente een nieuwe burgemeester met een adjunct. Vaak waren dit gewone *citoyens* (burgers) die in opdracht van de Fransen het gemeentebestuur verzorgden. In Burcht en Kruibeke had men toen zelfs dezelfde burgemeester. De Klinge werd in 1794 afgesplitst van Sint-Gillis en dus een nieuwe gemeente, toen nog samen met het Zeeuwse Clinge. Onze streek behoorde voortaan tot het Departement van de Schelde binnen de Franse republiek.[77] Nog niet zo lang geleden waren er in de dorpen laatste vergaderingen van het lokale bestuur georganiseerd, waarbij baljuw, burgemeester, schepenen en griffier vaak via een droge mededeling verzocht werden hun activiteiten te staken.[78] Vele ambtenaren zouden later in de Franse administratie een nieuwe taak krijgen. De adel kreeg het hard te verduren en al hun oude rechten werden afgeschaft. Zo verloor de hertog van Arenberg al zijn bezittingen in de polder, onder Napoleon zouden deze terug gegeven worden. In Beveren woonde graaf Pieter Xavier de Brouchoven de Bergeyck nog met zijn gezin op het kasteel Corte-walle. [79] Zijn zoon Karel Frans zou later burgemeester van Beveren, nadien van Melsele worden. Andere kasteelbewoners waren toen de familie de la Kethule in de *Zandstraat*, de familie Annez op Villa Alix, de familie Wouters op Cretenborch en Jan Baptist Versmessen op Hof ter Saksen, die daar zijn nieuw kasteel in 1781 had laten bouwen. Deze laatste had nog het hoofdschepenschap van het Land van Waas uitgeoefend, de politieke ervaring zou met zijn neef, de Beverse burgemeester Everaert, nadien nog gedurende decennia tot een belangrijke invloedsfactor leiden.

De dorpsbewoners zagen dus niet alleen de vroegere heer en zijn ambtenaren hier verdwijnen, ook de onder de Oostenrijkers al ingezette aftakeling van de bedienaars van de kerk ging in alle hevigheid verder. Een berucht figuur werd De Kever [80] die commissaris was geworden in Haasdonk en op diverse plaatsen in het Waasland van zich liet spreken door overal kapellen en kerken te sluiten of te verwoesten. In de plaats kwamen er Tempels van de Wet en werden in de buurt vrijheidsbomen opgericht. [81] Zo werd de toenmalige kapel van Gaverland afgebroken[82], ook de Nieuwkerkse kapel Onze-Lieve-Vrouw-Ten Bossche onderging hetzelfde lot. Vele kloostereigendommen werden door de Fransen openbaar verkocht aan rijke particulieren. [83] Pastoors die weigerden de eed van trouw aan de Fransen af te leggen werden verbannen, zo stierf de Zwijndrechtse dorpsherder Cop in die tijd in Zuid-Amerika.[84] Ook elders in het Waasland ondergingen de bewoners soms echte gruweldaden waarbij lokaal gelegerde Franse garnizoenen op plundertochten trokken. Vaak mondde dit uit in moordpartijen en verkrachtingen.[85] De Fransen legden zware belastingen op en eisten overal karren, paarden en wapens op.[112] Zelf betaalden ze wel met waardeloos papieren geld. En opnieuw zouden de dorpen in opstand komen tegen dit onrecht. De Boerenopstand van 1798[161] zou ook hier echter niet veel zoden aan de dijk brengen, er vielen daarentegen heel wat doden en het Franse gezag werd nadien zelfs nog wat verstevigd.[86]

Wanneer Napoleon in 1799 de macht greep, brak ook hier een iets rustigere periode aan. Er kwam een economische heropleving, ook doordat nu de grenzen met Nederland en Frankrijk geopend waren voor afzet van Wase producten.[87] Meer zelfs, er was sinds lang zelfs geen grens meer met Nederland. Fabrieksarbeiders kregen het evenwel moeilijker.[88] Onder Napoleon startten er ook verschillende infrastructuurwerken waarbij arbeiders van hier gevorderd werden.[89] Het Land van Waas telde tijdens de Franse bezetting ongeveer 80.000 inwoners.[90] Ondertussen nam de uit Beveren afkomstige Jan Frans Van de Velde een steeds groeiend verzet aan tegen de Franse bezetter. Als professor en bibliothecaris te Leuven was hij eerder al in conflict gekomen met de Oostenrijkse keizer Jozef II.[91] Na een periode van ballingschap in Duitsland, kwam hij later terug naar Leuven en ging zelfs in Beveren wonen. Wanneer de Gentse bisschop hem als adviseur vroeg om hem te vergezellen naar een Concilie in Parijs, iets wat hij eigenlijk liever niet wou, liep het verkeerd af en belandden beiden in Franse gevangenissen. Nadien zouden met het Concordaat van 1801 de kerken terug geopend worden voor erediensten. Napoleon werd tot keizer uitgeroepen, en bracht een bezoek aan de bezette streken. In 1803 maakte hij per koets een reis door het Waasland en verbleef even in Sint-Niklaas waar alle huizen en straten rond de *Markt* versierd waren. Nadien nam hij in het Vlaams Hoofd de veerboot naar Antwerpen. Later steeg terug overal de spanning. Er kwamen weer problemen met de kerkelijke overheid, de belastingsdruk steeg en er kwam een nieuwe mobilisatie van dienstplichtigen. Wanneer een geallieerde overmacht onze streken in 1814 van het Franse juk bevrijdde, kwam er een einde aan een vrij woelige periode.[92] De Fransen hadden op korte tijd een totaal nieuwe structuur uitgedacht die ook het leven van de Wase dorpelingen tot in de kleinste vezel zou beroeren. Er diende geen verantwoording meer afgelegd te worden aan pastoor of heer, maar aan de wetten van de Franse bezetter. Het onderwijs bleef wel stiefmoederlijk behandeld en leidde in de beste gevallen al tot een gemeentelijke onderwijzer. Kloosterordes konden toen soms wel nog overleven door meisjespensionaten op te richten.[93] Voor het eerst kon men wel in het Waasland al drukkerijen en boekhandelaars vinden.[94] Overal werden Burelen van Weldadigheid opgericht die de ergste nood voor noodlijdenden dienden te lenigen. In Burgerlijke Godshuizen werden zieken verzorgd door leken, de meeste religieuzen zouden pas later terug keren. [95]

Onder de Nederlandse koning Willem I

Na de nederlaag van Napoleon werd het Waasland net zoals de rest van België een deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I. De nieuwe staat zou een buffer tegen Frankrijk moeten vormen, althans zo vonden de leidende Europese naties van toen. Weer zou men hier gedurende een toch relatief korte periode (1815-1830) onder andere bazen en wetten moeten leren leven. Willem I ging niet over tot een herstel van de maatschappij onder het Ancien Régime, maar besloot verder te bouwen op de nieuwe structuren van Napoleon. Ondanks zijn goede bedoelingen bleek vrij vlug dat er een wederzijdse minachting tussen het protestantse noorden en het katholieke zuiden ontstond, en dat op den duur enkel nog de taal gemeenschappelijk was. Er was evenwel ook een nieuwe impuls voor het onderwijs, en ook de katoenindustrie was volop aan het groeien met

Afbeeldingen van Jozef II, Napoleon, Willem I en Leopold I

vele bestellingen van textielproducten vanuit Nederland, de afzetmarkt naar Frankrijk bleef evenwel gesloten. In de streek hier was tot 1806 het centrum van de Oost-Vlaamse katoenindustrie, Gent zou vanaf dan een leidende positie opbouwen. Ook hier verschenen de eerste stoommachines.[96] In de jaren 20 telde men hier ruim 2800 weefgetouwen waarop zowel lijnwaad, katoen, wol en gemengde stoffen werden verwerkt. Er waren toen ook al een 169 klompenmakers, een sector die samen met het kantklossen volop zou beginnen groeien. De hoedensector zou in de jaren 30 in verval komen. De textielnijverheid was aanvankelijk meer als een bijberoep naast de landbouw ontstaan, maar ook in het vruchtbare Soete Land zou men de kiemen zien groeien van de industriële revolutie die elders in Europa al zichtbaar was. Het ontstaan van de nieuwe rijke elite van

industriëlen en de opkomst van de machines zou echter ook de voorbode worden van een vrij armoedige 19e eeuw. [97]

Ons gewest werd de tuin van Vlaanderen genoemd. Het was altijd al een rijke en vruchtbare landbouwstreek geweest waar men in het buitenland naar opkeek. In 1817 bracht de Ier Thomas Radcliff een bezoek en schreef een boek over onze landbouwtechnieken. Vooral het diepspitten van het te bewerken land en het rotatiesysteem, waarbij op een periode van 7-8 jaar elk jaar een andere soort werd geteeld, trokken de aandacht.[98] Onder de Nederlandse koning was er terug ook een groeiende belangstelling voor het culturele leven, er ontstonden een aantal theaters in Sint-Niklaas.[99] En het onderwijs zou na de armoedige situatie onder de Fransen eindelijk aan een opmars beginnen. Zo ontstond in 1818 in Nieuwkerken een nieuw schoolgebouw waar een onderwijzer les gaf in één klaslokaal.[100] Waar in het Ancien Régime het beroep van onderwijzer meestal in bijberoep werd uitgeoefend zou onder het Nederlandse onderwijssysteem voortaan een wedde uitbetaald worden, die het schoolgeld dat de leerlingen nog dienden te betalen zou beginnen te vervangen. Onderwijzers kregen ook een betere opleiding en het onderwijs veranderde van een individueel systeem naar een klassikaal systeem. In vele Wase gemeenten werden vanaf 1820 schoolgebouwen opgericht met staatssubsidies. [101]

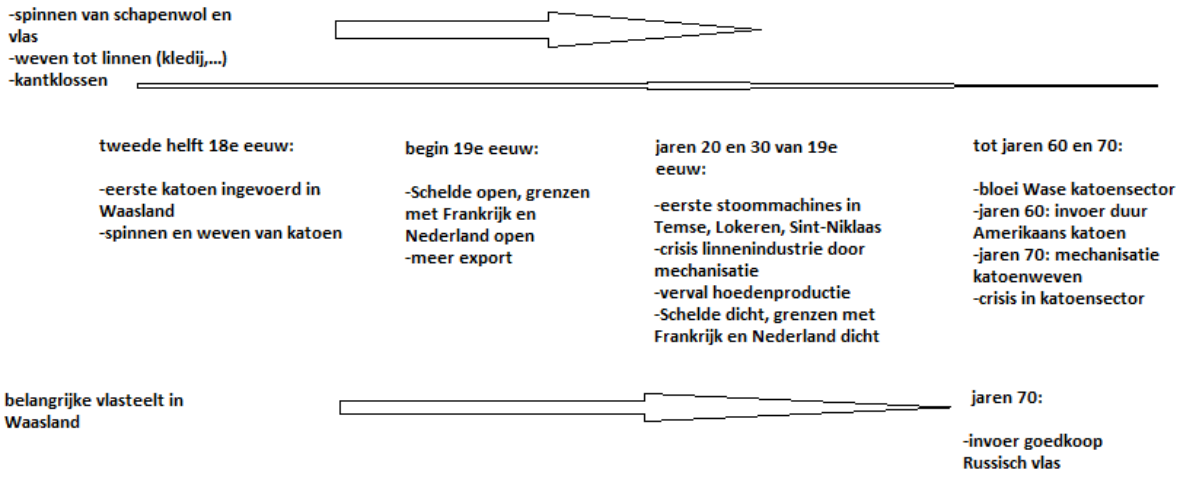
Onafhankelijk onder koning Leopold I

Diezelfde grote mogendheden zouden na een opstand van unionisten [102] in 1830, de onafhankelijkheid van het nieuwe België een jaar later officieel erkennen. De nieuwe Belgische koning zou onmiddellijk af te rekenen krijgen met een inval van de Nederlanders. Tijdens de 10-daagse veldtocht kregen vooral de dorpen die aan de nieuwe grens lagen het te verduren. De polders werden door de Nederlanders onder water gezet [56] en bij de zogenaamde Slag van Doel werd het dorp beschoten en werden verschillende boerderijen in brand gestoken. Franse troepen die door de jonge Belgische koning ter hulp waren geroepen begonnen ook hier een tegenaanval die een einde maakte aan de Nederlandse ambities. Tal van soldaten sneuvelden. Ook in het naburige Kallo waren er schermutselingen en werden een 10-tal inwoners gedood. [39] De Nederlandse troepen namen het Fort Sint-Marie in en probeerden verder op te rukken. Zij werden evenwel gehinderd door Burgerwachtmilities die vanuit het ganse Waasland naar Beveren waren getrokken. [109] De Franse troepen zouden hier nog een tijdje gelegerd zijn en het waren weer de dorpsbewoners die voor de opvang dienden te zorgen. In Beveren werd een tijdelijk krijgshospitaal opgericht. Gezien het belang van deze grensstreek voor de toekomst van het nieuwe België bezocht koning Leopold I Doel waar hij enthousiast onthaald werd door het plaatselijke bestuur. [57] De rest van het Waasland kende toen een relatief rustige periode. Bij de soldaten die betrokken waren bij de schermutselingen in de grensstreek zouden evenwel ook lotelingen uit andere dorpen betrokken zijn. Het leger was immers toen samengesteld uit een bepaald aantal jonge mannen die per gemeente werden uitgeloot [58].

Na de laatste grensconflicten met Nederland brak een nieuwe tijd aan onder koning Leopold I. Hij was in feite toen gekozen door de belangrijkste Europese landen om de nieuwe staat België te gaan leiden. Door zijn tweede huwelijk met de dochter van de Franse koning had hij zich van de steun van de Fransen verzekerd tijdens het conflict met Nederland. Of de dorpsbewoners van toen dit ook als een strategische zet van de nieuwe koning zagen, valt te betwijfelen. Zij zagen eerst de Franse

soldaten van Napoleon hier verdwijnen, en 15 jaar later zagen ze hier terug Franse troepen maar nu eerder om de Nederlanders te helpen verdrijven. Onder de 200 afgevaardigden die het Nationaal Congres vormden en de Belgische onafhankelijkheid toen uitriepen, waren er verschillende Waaslanders.[59] Een ganse delegatie uit Sint-Niklaas trok zelfs naar Brussel om de eedaflegging van de nieuwe koning in 1831 bij te wonen. Het afsluiten van de afzetmarkt naar Nederland voor wat het Wase linnen betreft, zorgde mee voor een moeilijke periode voor de eerste textielbaronnen hier. Velen hoopten in de jaren 30 dan ook op een terugkeer van de Nederlandse periode, ook in het Waasland was dit orangisme sterk aanwezig. Zij bleven nog een tijd een belangrijke invloed uitoefen op politiek vlak.[60] Districtscommissaris Van den Bogaerde die in 1828 zijn lijvige studie over het Land van Waas schreef zou zich nadien verzetten tegen de opsplitsing der Nederlanden met de woorden '*Willem I heeft in 1 jaar meer werken van openbaar nut gedaan en meer fabrieken opgericht dan onder Maria Theresia'*.

Hoe beleefden de inwoners van het Land van Waas het begin van deze nieuwe periode waarin op militair vlak relatief rustige tijden zouden aanbreken? Zij waren onder de Fransen 'vrij' geworden en hadden heel wat rechten maar ook plichten gekregen. Ook de eerste werkgevers hadden echter een vrijheid verworven. De nieuwe industriëlen investeerden in nieuwe machines wat uiteindelijk toch leidde tot armoedige levensomstandigheden voor de groeiende bevolking die probeerde te leven van landbouw en huisnijverheid (weven en spinnen). Tot dan was het Land van Waas een landbouwparadijs geweest, geleidelijk dienden de mensen dus noodgedwongen wat te gaan bijverdienen in de linnennijverheid om te kunnen overleven. Kiesrecht was voorbehouden aan diegenen die een kiescijns konden betalen, er zat dus een uitzichtloze periode aan te komen. Van de Franse leuzen was niet veel overgebleven, integendeel zelfs. De leidende politieke klasse werd vanaf 1830 eveneens terug gevormd door adel, burgerij en grootgrondbezitters, aangevuld met de nieuwe groep van industriëlen. En ook de kerk zou toen haar machtspositie terug herwinnen. Het was de periode dat hier overal nieuwe schoolgebouwen, kerken en gekasseide wegen werden aangelegd. Overal verschenen er terug als van oudsher kapelletjes, door de dorpsbewoners gebouwd als dank voor genezingen of het wegblijven van de cholera. Vaak werden deze kapellen gebouwd op plaatsen waar er ten tijde van de Fransen een was verwoest of afgebroken. Ook de eerste stoomtrein en de eerste stoommachines deden hun intrede in het Waasland. Pas met de grote crisissen rond het midden van de 19^{e} eeuw zouden politici ook meer aandacht beginnen te krijgen voor de vele armen en werklozen. Ondertussen was Sint-Niklaas op economisch vlak het belangrijkste Wase centrum geworden. De rijke Sint-Niklase elite beheerste ook het maatschappelijk leven in sommige andere Wase dorpen.[61]

Overzicht van de Wase textielindustrie

TERUG NAAR HET WAASLAND VAN NU

We kunnen vandaag dezelfde reis doorheen het Waasland ondernemen als rond 1850 en kijken naar wat er veranderd is. Het landschap is nog dezelfde streek van toen met polders in het noorden en langs de Schelde, verder in het zuiden een zandstreek en een zandlemig gebied, het geheel nog altijd voorzien van enkele stuifzandruggen. Een groot deel van de polderstreek is ondertussen omgevormd tot haven- en industriedokken. En wanneer we terug een reis ondernemen van Antwerpen naar Beveren, vervolgens via Vrasene en Nieuwkerken naar Sint-Niklaas rijden om dan te eindigen in Temse, is een gans modern wegennet voorhanden. Om de Schelde over te steken zijn er in de plaats van veer- en stoomboten nu tunnels aangelegd.

We hebben het tot nu toe gehad over de manier van leven en werken in landbouw en huisnijverheid in de 19e eeuw, over het bouwen van kerken, scholen en *hospices,* over de leidende klasse van toen met adel, kerk, industriëlen, ook over de geïsoleerde ligging van onze streek met evenwel de aanleg van enkele belangrijke wegen. De basis van de maatschappij van toen lag in de overgang van het Ancien Régime naar het onafhankelijke België. Op amper 40 jaar veranderde zowat alles. En de evoluties in de 19e eeuw zouden op hun beurt de maatschappij van heden kneden. We bekijken hieronder hoe een aantal zaken verder evolueerden tot op vandaag.

Van crisissen en armoede tot een comfortabel leven[113]

Het onzekere begin van de 19e eeuw leidde geleidelijk aan terug tot een meer stabiele leefomgeving. De mensen overleefden de crisissen in landbouw en huisnijverheid en later kwamen er ook twee wereldoorlogen die voor veel ellende zorgden, maar die ze overleefden. Als we kijken hoe de Waaslanders van vandaag wonen en zich verzorgen of naar het dagelijkse aanbod aan eten en drinken zien, dan kan van een ware revolutie gesproken worden. Onze voeding is gevarieerder en gezonder dan ooit, we moeten er zelfs voor zorgen er niet te veel van te eten. Grootwarenhuizen hebben de kleine dorpswinkels vervangen. Huizen zijn voorzien van riolering, leidingwater, elektriciteit of gas en centrale verwarming: vijftig jaar geleden was dit nog niet voor iedereen het

geval. [123] Vele oudere huizen zijn ondertussen vervangen door moderne woningen en appartementen. In vele dorpen zijn nieuwe woonwijken aangelegd.[129]

De gezinnen zijn kleiner geworden en nieuw samengestelde of éénoudergezinnen zijn meer regel dan uitzondering. Beide ouders gaan buitenshuis werken en kinderen worden opgevangen bij grootouders of in een kinderopvangdienst. Vrouwen krijgen op latere leeftijd kinderen en de gezinsgrootte wordt gepland dankzij voorbehoedsmiddelen. We leven gejaagder en zijn ook individueler geworden met minder aandacht voor medemens en milieu. Dankzij de betere leefomstandigheden en medische begeleiding is onze levensverwachting zelfs naar 80 jaar en meer aan het bewegen. Ons sociaal systeem is dan weer een stevig vangnet geworden, ook voor de minderbedeelden. Sociale huizen hebben de vroegere OCMW's vervangen, die zelf de opvolger waren van Bureaus voor Weldadigheid en Commissies voor Openbare Onderstand (COO).[130] Het grootste deel van de bevolking heeft een job, tegenwoordig gaat nog maar een deel van ons loon naar voeding. Ten opzichte van het midden van de 19e eeuw is de bevolking nu overal quasi verdrievoudigd. Wat een verschil met 1850!

	19e eeuw	**20e eeuw**
De bevolking neemt toe	België: 4,3 miljoen inwoners Waasland: ca 80.000 waarvan ongeveer 3/4 werkt Sint-Niklaas: 16.386 (1830) met 30% armen Beveren: 6683 (1846) met 10%armen	België: 11 miljoen inwoners (nu) Waasland: ca 200.000 (1970) waarvan <50% werkt
De bevolking wordt gezonder en leeft langer	kinderen <14 jaar: ca 30%, waarvan de helft jonger dan 5 jaar. De zuigelingensterfte is ca 25%. volwassenen: ca 55% ouder dan 55 jaar: ca 15% (levensverwachting 50 jaar rond 1900)	kinderen <14 jaar: ca 25%, met een zuigelingensterfte <2% volwassenen: ca 50% ouder dan 55 jaar: ca 25% (levensverwachting >80 jaar)
De bevolking wordt slimmer	50% van bevolking is ongeletterd (geen schoolplicht, kinderarbeid vanaf 10-11 jaar)	25% van bevolking is ongeletterd (rond 1910), nu schoolplicht tot 18 jaar!
De bevolking leert vrij beslissen	<20% van bevolking is stemgerechtigd (1900)	ca 70 % van bevolking is stemgerechtigd (nu)
De bevolking krijgt het beter	*gemiddeld gezin (ouders+kinderen) verdient ca 2,5 frank/week waarvan ca 70% voor voeding (helft voor brood) en 30% huur, kleding, verwarming,...* *broodprijs: 25 centiem* *dagverbruik rogge: 0.5 l/persoon (nog 1 l in 18e eeuw!). Men krijgt ca 8 l voor 1 frank (nog ca 12 l in 18e eeuw)* *50% werkt in landbouw (waarvan 1/5 vlasteelt), ca 30% in huisnijverheid (klompen, kant, weven, spinnen), ca 20% ambachten*	*ca 50% van inkomen gaat naar voeding (1950)* *dagloon arbeider: 52 frank (1929)* *broodprijs: 7,5 frank (1950)* *1947: actieve bevolking bedraagt 77.000 mensen, waarvan 15% in landbouw* *ca 50.000 mensen werken in de streek (1987), waarvan ca 27.000 dienstensector, ca 8.000 metaal, ca 5.000 textiel, ca 4.000 bouw* *ca 14.000 mensen in Antwerpse haven (jaren 60)* *ca 8.000 mensen in Waaslandhaven (2005)*

Enkele sociaal-economische trends in het Waasland[150]

Beveren telde rond 1903 bijna 10.000 inwoners, nu is het gefusioneerd met 7 omliggende dorpen.[118] Vele straten hadden nog een oudere benaming, er was veel open ruimte in het dorp zelf en rond de *Markt* waren statige 19e eeuwse burgerwoningen neergezet die vaak vandaag nog zichtbaar zijn in het dorpsbeeld. De mensen aten er nog grotendeels zoals in de 19e eeuw een menu van aardappelen, brood, pap en soms een stukje vlees. Er werd nog meel gehaald bij een van de plaatselijke molenaars, en melk was afkomstig van een van de vele boerenhoven. In tal van gezinnen woonden de grootouders nog samen met hun gehuwde kinderen en vaak vele kleinkinderen. Kinderen werden nog thuis geboren en er bestond toen een grote kindersterfte, één op de drie stierf op jonge leeftijd. De gemiddelde leeftijd bedroeg toen ongeveer 50 jaar, vaak had dit nog altijd te maken met de te magere aandacht voor de dagelijkse hygiëne en de nog minder geëvolueerde medische kennis.[131] Als beide ouders werkten en als de kinderen vanaf 12 jaar iets gingen bijverdienen, kon er een weekloon van ongeveer 15 frank bijeen gespaard worden. De broodprijs bedroeg toen ongeveer 25 centiemen. Dit was op zich niet veel meer dan in de jaren 1800, alleen hield men al wat meer over van het weekloon na het voorzien in de dagelijkse voeding. Samengevat kan men dus spreken van een gestadige verbetering in levensstandaard van de Wase dorpsbewoner. Dit belette echter niet dat er einde 19e eeuw-begin 20e eeuw tal van Wase families naar Noord-Amerika zouden emigreren via de Red Star Line.

Iedereen naar school

In de jaren 1800 groeide het onderwijsaanbod in de meeste gemeenten. Waar er nog maar sporadisch scholen waren tijdens de Franse overheersing, zouden later de Nederlanders en de wet op het lager onderwijs ervoor zorgen dat er een ruimer aanbod kwam. De kiemen voor een vrij katholiek onderwijs en een gemeenteonderwijs, werden definitief gelegd na de Schoolstrijd. Er werden later nog wel gebouwen vernieuwd of uitgebreid, in vele gemeenten gebeurde dit op plaatsen waar de eerste scholen ontstonden. In Beveren is zo nog maar recent de oude vrije meisjesschool Sint-Anna afgebroken,[157] ze was naast het ziekenhuis in de *Zandstraat* gelegen. Het eerste onderwijs werd op die plaats al door zusters gegeven rond 1850. De kloosterorde van het Geestelijk Hof verhuisde na de Schoolstrijd naar een ruimer gebouw in de *Kloosterstraat*. Het onderwijs werd er tot einde 20e eeuw verzorgd door de kloosterorde van Anna Piers. Even verderop in dezelfde straat lag op de plek waar sinds midden 19e eeuw al een toen nieuwgebouwde jongensschool gevestigd was, het Gemeentelijk Technisch Instituut. Dit verhuisde in 1976 naar een nieuwbouw. In de oude lokalen in de *Kloosterstraat* heeft jarenlang de Gemeentelijke Bibliotheek nadien zijn stek gehad. In de buurt ligt sinds de jaren 90 ook de Sint-Maarten scholencampus waar het Beverse middelbaar onderwijs plaatsvindt.[132] In de *Stationsstraat* bevindt zich verder nog altijd het oude gebouw van de Broedersschool, en ook op *Tijskenshoek* werd en wordt er nog altijd geschiedenis geschreven. Er kwamen verder nieuwe gemeentelijke schoolgebouwen in de *Leon Labytstraat*, in de *Bosdamlaan*, in de *Lindenlaan* en een gemeenschapsschool in de *Donkvijverstraat*, midden in de nieuwe woonwijk die er rond 1950 werd aangelegd.

Rond 1900 gingen nog de meeste kinderen tot hun 14 jaar naar school, ongeveer een derde van de volwassenen was nog altijd ongeletterd. Het betere onderwijssysteem en de wetten die de kinderen meer beschermden zorgden dus geleidelijk aan voor een betere scholing van de jeugd. Het werd eindelijk mogelijk om uit de vicieuze cirkel van de armoede te ontsnappen.

Ondertussen zijn ook de oude gebouwen van de onderwijsinstelling het Hofken van Melsele sinds 2005 omgevormd tot een cultureel centrum. En in het College in Sint-Niklaas wordt er inmiddels sinds 200 jaar les gegeven aan de jeugd uit het Waasland. De stad herbergt nog tal van andere onderwijsinstellingen. Het rijksonderwijs in het atheneum werd er in 1883 geïntroduceerd, wat later dan in Lokeren.

Kastelen zonder edellieden

Van de talrijke kastelen in Beveren schieten op dit moment enkel nog het gerestaureerde Cortewalle en Hof ter Saksen over, daarnaast nog het huis Piers in de Vrasenestraat en het Bosdamkasteel (Cretenborch) in de Zandstaat. Cortewalle werd nog bewoond tot 1961 door de laatse gravin Josephine. De openbare veiling van de kasteelinboedel kreeg toen heel wat aandacht. Het kasteel zelf werd nadien gekocht door de gemeente en fungeerde ondermeer als tentoonstellingsruimte, heel wat koppeltjes trouwden er ook voor de wet. De grafelijke familie had zelfs in de eerste helft van de 20e eeuw nog 2 andere kastelen gebouwd, die ondertussen uit het dorpsbeeld zijn verdwenen (Ter Gaver en Ter Vesten). De familie Versmessen bleef op Hof ter Saksen wonen tot in 1926, waarna het in handen kwam van onder andere de Sint-Niklase familie Meert.[127] Momenteel is het eveneens gemeente-eigendom en staat het middenin een arboretum. Het Bosdamkasteel werd door ridder Van Male bewoond tot 1950, waarna het verkocht werd aan Dr. Busschaert. Thans is het privé-bezit.

Het huis van de familie Ciamberlani in de Vrasenestraat werd door hen nog bewoond tot einde 19e eeuw, het heeft nadien lange tijd gefungeerd als Vredegerecht en is thans ook gemeentelijk bezit geworden. Het Molenbergkasteel of *'Zwart hekken'* en de ernaast gelegen woning dateerden beide uit de 18e eeuw en werden gebouwd door telgen van de familie Annez. In het *'Zwart Hekken'* woonde nog lange tijd de familie de la Kethule . Het werd in 1953 afgebroken om plaats te maken voor de aanleg van de nieuwe Beverse woonwijk. Ook de woning ernaast werd bewoond door telgen uit dezelfde familie: Werner de la Kethule, gehuwd met de Schoutheete de Tervarent, was zelfs nog een tijdje gemeenteraadslid. Na het overlijden van zijn weduwe in 1938 kwam de bekende Beverse dokter De Paep er wonen.[133] Deze mooie woning werd afgebroken in 1987, momenteel is er het seniorencomplex Molenberg gehuisvest.

Villa Alix kwam na het overlijden in 1863 van juffrouw Annez in handen van de grafelijke familie, het verdween in 1963. Adelaide Ciamberlani , weduwe Versmessen, overleed in haar woning op de *Markt* in 1893. In deze woning zou een paar jaar later haar ongehuwde zus samen met haar meid een mysterieuze dood vinden. Nadien verbleef er het echtpaar Alexander de Browne-de Paige. Deze zakenman was samen met de Beverse graaf Florimond nog een tijdje volksvertegenwoordiger voor het Waasland geweest. [134] Ook deze familie is net als alle andere vooraanstaande families uit Beveren verdwenen en hebben enkel nog een plaats in de geschiedenisboeken. De adel bleef dus ruim 200 jaar, en op een korte onderbreking tijdens de Franse bezetting, tot een gans stuk in de 20e eeuw nog een belangrijke rol innemen in het maatschappelijk leven. Heel wat landbouwgrond was in hun bezit, de Wase keuterboeren dienden er hoge pachtprijzen voor te betalen. Dit zou dan weer leiden tot het zoeken van een bijverdienste in de huisnijverheid. Adellijk familiebezit kwam later meestal na een overlijden in privé-handen, heel wat kasteeltjes zouden ook afgebroken worden.

Afbeelding van de inmiddels afgebroken woning van dokter De Paep in de Beverse Zandstraat. Voordien behoorde ze toe aan de familie de la Kethule. Links ervan bevond zich het kasteel 'het Zwart Hekken.[151]

Over fortengordels en wereldoorlogen

Sinds het begin van de 19e eeuw waren er geen buitenlandse legertroepen meer in het Waasland actief geweest. De jaren nadien zouden op militair gebied vrij rustig verlopen. Dit betekende echter niet dat men aan de landsverdediging dacht. Binnen een strategische visie van toen zou er een fortengordel worden aangelegd rondom Antwerpen. Zo werd in de jaren 70 gewerkt aan de *Halve Maan*, een defensieve dijk tussen het Fort van Zwijndrecht en het Fort Sint-Marie te Kallo.[137] In dit laatste zou in 1904 een zware ontploffing plaatsvinden veroorzaakt door het kruit van de kanonnen. Er vielen toen heel wat dodelijke slachtoffers. Het Fort van Haasdonk dateert van twee jaar later, is nu beschermd en in privé-handen. [135] Het aloude Fort Liefkenshoek is sinds 1980 in gemeentebezit en fungeert momenteel als een bezoekerscentrum en tentoonstellingsruimte.

Er kwamen nadien nog twee keer gedurende jaren Duitse troepen in onze streken. De wereldoorlogen zouden voor altijd een smet blijven op onze geschiedenis. De dorpsbewoners hier ondergingen vaak gruweldaden die niet zouden onderdoen voor de Napoleontische acties. In oktober 1914 marcheerden 7000 Duitse soldaten de markt van Sint-Niklaas binnen. De burgemeester had de bevolking eerder geadviseerd om dit zonder verzet te laten gebeuren. Aan de grens met het neutrale Nederland kwam in de eerste oorlog dan weer een prikkeldraadversperring om alle verkeer onmogelijk te maken. Dit zou evenwel niet de talrijke smokkelroutes verhinderen. Een tastbare herinnering aan deze oorlog werd verder nog de bunkerlinie die door de Duitsers in 1916 werd opgericht, het zou een beschermd landschap worden in 2003.

In de nadagen van ’14-’18 zou de hertog van Arenberg opnieuw al zijn polderbezittingen kwijtspelen. De openbare verkoop ervan verliep echter niet van een leien dakje tot men in 1931 besloot om de niet verkochte gronden terug te geven aan de familie.[141] Verder zou er ook tijdens de tweede oorlog heel wat gesmokkeld worden. De Duitsers namen hun intrek in diverse privé-woningen, en verbleven zo ook een tijdje op het kasteel Cortewalle. De polders zouden nog maar eens om militaire redenen onder water gezet worden en er werden klokken uit de kerktorens geroofd. Voor het eerst zag de bevolking hier vliegtuigen neerstorten in de polders. Eerder had er zich ooit wel een ongeval voorgedaan met een luchtballon, vliegtuigen waren nog iets nieuws. De Duitsers lieten ook het Fort De Perel, gelegen ter hoogte van de Melkader, ontploffen en in datzelfde jaar bevrijdden uiteindelijk Engelse en Poolse troepen onze streken. De bezetters zouden ontvluchten via Doel door de Schelde met vaartuigen over te steken. Later zouden tenslotte een kwart miljoen Amerikaanse soldaten op terugreis naar huis, een tijdje samenkomen in Top Hat wat een tentenkamp was in de buurt van de Blokkersdijk te Zwijndrecht.

De tuin van Vlaanderen krijgt het moeilijk

De vruchtbare polder- en zandleemgrond in het Waasland en de kennis van bebouwingstechnieken zorgden voor naam en faam in binnen- en buitenland. Het was de grond waar lange tijd ruim voldoende graan groeide voor de bevolking. In de 19e eeuw zou dit drastisch veranderen. Al die tijd bleef het telen van vlas hier wel nadrukkelijk aanwezig en voor werkgelegenheid zorgen. Dit was hier al sinds de middeleeuwen bekend, en zou vanaf 1770 verder beginnen opkomen. Dit bleef duren tot er goedkoper buitenlands vlas langs de Schelde werd aangevoerd. De vlasteelt verdween nagenoeg volledig van de Wase akkers kort voor de Tweede Wereldoorlog, ook nu weer was de invoer van goedkoop Amerikaans en Russisch vlas de boosdoener. Kort voordien konden er nog een 1000-tal streekbewoners hun beroep van maken, vooral in de streek van Stekene en Kemzeke.[119] Het grootste deel van het verbouwde vlas ging naar de fabrieken in Sint-Niklaas.

Gerst en granen waren grondstoffen voor lokale brouwerijen en molenaars, deze bleven vaak actief tot na de Tweede Wereldoorlog. Ondertussen werden er bomen geplant langsheen akkers en weilanden, om de vele klompenmakers te voorzien van hout. In de jaren 1930 zorgde ook hier de mechanisatie voor heel wat banenverlies. [136] De vrouwen vonden dan weer een bijverdienste in het kantklossen. Deze nevenberoepen vormden tot begin vorige eeuw samen met het weven en spinnen, een belangrijke activiteit van de vele Wase keuterboeren. De landbouw bleef nadien in de 20e eeuw nog zijn faam waarmaken, alhoewel de sector zelf aan steeds minder mensen werk kon bezorgen. De huisnijverheid zou meer en meer vervangen worden door het werken in textielfabrieken. Ook de pendelarbeid naar de Antwerpse haven was gestart rond 1890 en zou in de jaren 50 van vorige eeuw aan één op drie Waaslanders werk geven! [116] Met de uitbouw van het haven- en industriegebied langsheen de Scheldeoever in Doel en Kallo, verdwenen wel vele hectaren vruchtbare poldergrond onder het slib.

De Waaslandhaven

De grote overstroming van 1953 die ook het Waasland teisterde, zou nadien een bijzonder neveneffect kennen. Na een eerste dijkbreuk aan Liefkenshoek, zouden nadien ook dijken bij het Fort Sint-Marie en *Pijp Toebak* het begeven. De Kallo- en Melselepolder kenden vanaf nu terug eb en vloed en stroomden dus regelmatig onder water. Pas maanden later kon de laatste dijkbreuk hersteld worden. Wat achterbleef was één grote zandput waarvan in 1963 een eerste stuk door het

polderbestuur zou verkocht worden aan de firma Polysar. [120] Nadien zouden er eerst in Zwijndrecht en later ook op het grondgebied van Melsele en Kallo tal van nieuwe bedrijven komen. In de jaren 70 begonnen de kerncentrale van Doel en de thermische centrale van Kallo elektriciteit te produceren voor het ganse land.[138] De Antwerpse haven zou nadien ook op de linkeroever van de Schelde beginnen bouwen aan dokken en sluizen. Hiervoor dienden heel wat polderboeren eerst onteigend te worden, wat leidde tot heel wat boerenprotesten.[139] De zeesluis van Kallo was voltooid in 1978 en gaf toegang tot de Waaslandhaven met Vrasenedok, Verrebroekdok en Doeldok. Het wegennet werd eveneens aangepast met ondermeer de Melselebrug en de Beverentunnel. Onze dierbare polderherinnering bleef niet alleen voortleven in de namen van diverse Wase gemeenten die aan de dokken en sluizen werden gegeven, er zou ook heel wat nieuwe werkgelegenheid ontstaan. Met de bekende wet Chabert (1978) werd tenslotte ook de verdeling van voor- en nadelen voor het ganse haven- en industriegebied op de Wase linkeroever van de Schelde geregeld tussen Antwerpen en het Waasland, er kwam eindelijk een einde aan de Wase frustratie.[126]

De aanvankelijke plannen voor een Baalhoekkanaal zou het polderdorp Doel van de kaart vegen. Het dorp zou nadien nog verschillende keren het onderwerp worden van welles-nietes spelletjes. Ten zuiden van Doel kwam in 2005 het eerste water in het Deurganckdok. Na een studie van toen over een gecontroleerd overstromingsgebied aan de Schelde werd inmiddels een groot deel van de oude Prosperpolder teruggegeven aan de Schelde,[140] waardoor Doel meer en meer terug op een eiland begint te liggen. Ook de potpolder van Kruibeke zou worden aangelegd.

Wase dokwerkers in de Antwerpse haven (eigen collectie)

Hospices worden ziekenhuizen en bejaardenhuizen

Ook op en rond de plaatsen van de vroegere *hospices* zijn er vandaag moderne verzorgings-instellingen gegroeid voor opvang van zieken of van bejaarden. Het oude hospitaal in Beveren is later vervangen door een nieuwbouw met alle moderne faciliteiten voor de er verblijvende senioren.[142] Aan de overkant van de straat ontstond in 1926 de Sint-Annakliniek, waar momenteel nog enkel een dagkliniek aanwezig is.[158] De Waaslander wordt nu niet meer geboren onder de kerktoren maar in grotere ziekenhuiscomplexen in Sint-Niklaas of Antwerpen. Ook in de buurt was in Hof ter Welle het Oud Geestelijk Hof gehuisvest waar vrij lang nog in een wezenopvang werd voorzien. Momenteel is het gebouw zelf deels gerestaureerd door de gemeente, en is er in de bijgebouwen een centrum voor Bijzondere Jeugdzorg. Opvallend dus hoe ook hier weer een menselijke activiteit die langgeleden werd opgestart, nog voortleeft. Vele gebouwen zouden ook elders worden afgebroken of kregen een nieuwe functie, de zusters bleven er vaak tot een gans stuk na de Tweede Wereldoorlog zieken en bejaarden verzorgen.

In Sint-Niklaas zouden einde 19e eeuw aparte bejaardeninstellingen bestaan voor mannen en vrouwen, er waren ook 2 meisjesweeshuizen en een jongensweeshuis. De broeders Hiëronymieten verzorgden krankzinnigen in hun gebouwen. En in 1870 was ook het Sint-Lodewijksgasthuis opgericht als ziekenhuis. Al deze instellingen werden geleid door religieuzen en bestuurd door de rijke stadsburgerij. [143]

Bovenal bemin één God…

Na de Franse en Nederlandse heersers over onze streken begon eindelijk de heropleving van de geestelijkheid. Overal ontstonden nieuwe kloosterordes en werden kerken vergroot of nieuwgebouwd. Geestelijken waren actief in het onderwijs en in *hospices.* Rond de jaren 1900 was de invloed van de kerk enorm toegenomen: er vertrokken zelfs missionarissen naar het buitenland en de kerk moeide zich ook met allerlei sport- en cultuurverenigingen. Het was toen al de periode dat de bisschop langs kwam om het vormsel toe te dienen aan de dorpsjeugd: in Nieuwkerken gebeurde dit bijvoorbeeld in 1906. In de jaren 50 en 60 bereikte de invloed van de kerk haar hoogtepunt. [144] Nadien zou deze grote bloeiperiode beginnen afkalven op het einde van de 20e eeuw. Kloosterlingen zijn nu uit het straatbeeld verdwenen, meerdere parochies worden bediend door één priester en sommige kerken kennen een quasi leegstand. Vele pastorieën zijn ondertussen ook afgebroken of hebben een herbestemming gekregen. En heel wat kerkgebouwen kregen een beschermd statuut en werden met gemeenschapsgeld ondertussen ook gerestaureerd.

De eerste democratische principes

Het kiescijnsstelsel in het leven geroepen na de onafhankelijkheid van België maakte het door nieuwe kieswetten rond 1900 al mogelijk dat rond de 20% van de bevolking hun lokale besturen kon kiezen. Van deze kiezers had nog altijd maar een derde meer dan één stem. Dit zou pas later veranderen met een algemeen stemrecht voor mannen en vrouwen, waardoor de gewone Waaslander eindelijk meer inspraak kreeg. Door nieuwe sociale wetten voor kinderarbeid, de werkduur, arbeidsongevallen, het pensioenrecht en zo verder, begonnen de leefomstandigheden

eindelijk te verbeteren. Er zouden ook de eerste stakingen uitbreken. Spaarkassen, mutualiteiten en gildenhuizen boden een bescherming voor de werkende klasse. [117]

De lokale burgemeesters waren rond 1900 in vele dorpen nog altijd katholiek geïnspireerd en vaak waren het zelfs mensen van adel. Zo waren rond 1879 Kallo, Vrasene, Rupelmonde en Lokeren de enige gemeenten in het Waasland met een liberale burgemeester. Dit zou nog een groot deel van de vorige eeuw blijven duren tot ook in plattelandsgemeenten de hegemonie van de katholieke partij zou doorbroken worden.[121] Vanaf 1919 zouden ook socialistische politici hun weg vinden naar de gemeenteraden. De basis van onze huidige democratie ligt evenwel nog altijd bij de Franse revolutie toen de eerste *citoyens* tot burgemeester werden benoemd. Een belangrijk verschil met nu is dat er echt democratisch kan geleefd worden want ondanks de Franse democratische leuzen waren het uiteindelijk toch enkel rijkere burgers die toen hun stem konden uitbrengen.

Meer vrijheid, meer blijheid

Het begin van vorige eeuw zou meteen ook de nieuwsgierige dorpsbewoners in contact brengen met nieuwe dingen en men begon meer de wereld rondom zich te ontdekken. De eerste fietsen verschenen in de straten en niet alleen om te paraderen, ook arbeiders konden zich de toen nog dure rijtuigen met hun spaargeld aanschaffen om naar de stad te gaan werken. In 1884 was er een telefoonverbinding in Sint-Niklaas tot stand gekomen. [122] Er verschenen ook kranten zoals de *Gazette van Beveren* op het einde van de 19e eeuw en na de Tweede Wereldoorlog *Het Vrije Waasland* en *De Waasse Klok*. Op plaatselijke kermissen werden filmen vertoond, het was ook de periode van het ontstaan van de voetbalbond en van koerswedstrijden. Na 1950 begon de glorietijd van de televisie-uitzendingen, van Amerikaanse muziekstijlen op de radio. Auto's domineerden meer en meer het straatbeeld.

Belangrijk werd ook de vernederlandsing van onze maatschappij ten gevolgen van nieuwe taalwetten. In Sint-Niklaas stuurde het stadsbestuur een schrijven naar provincie en minister om officiële correspondentie voortaan in het Nederlands te doen, men antwoordde er zelfs niet meer schriftelijk op Franstalige brieven. In 1910 richtte het stadsbestuur zowel 11 juli- als 21 juli-vieringen in.[145] En pas bij het begin van de Eerste Wereldoorlog kwam er een wet op de vernederlandsing van het lager onderwijs. Overal verschenen later cultuurcentra en er werden dorpsfeesten georganiseerd. In Kallo getuigde een uit Oostende afkomstige onderwijzer over het plaatselijke volksleven: '*het geringste feit werd met luister gevierd*'. [124]

Op het einde van vorige eeuw floreerden ook initiatieven zoals het Ambachtelijk Weekend en de Openmonumentendagen. Reinaertvorsers ontsluierden de eerste dichter van het beroemde dierenepos. In Kallo, Verrebroek en Nieuwkerken werden dan weer herdenkingsfeesten georganiseerd rond het ontstaan van de eerste dorpskernen. Op diverse plaatsen werden nieuwe heemkundige kringen in het leven geroepen. Wie had echter toen kunnen voorspellen dat we zouden evolueren naar een digitaal gestuurde wereld die de moderne mens thans gebruikt om te communiceren en om ontspanning te zoeken.

Langs Wase wegen

Onze voorouders gebruikten koetsen en karren om zich te verplaatsen langsheen deels gekasseide wegen. Zelfs tot in het begin van de jaren 1900 reden er nog postkoetsen rond, die vaak ook

passagiers vervoerden. Er bestond toen ook al heel wat verkeer van boten op de Schelde en stoomtram- en stoomtreinverbindingen doorkruisten onze streek, vaak in privé-uitbating. [147] Pas in 1933 konden de eerste bussen en auto's de Schelde naar Antwerpen oversteken via de Waaslandtunnel. In 1970 werd het Wase spoorwegnet dan geëlektrificeerd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden heel wat van die wegen beschadigd. Zo werd de Scheldebrug in Temse opgeblazen en zou de Waaslandtunnel onder water worden gezet.[146] De Duitsers braken toen ook de sporen uit van de tramlijn tussen Doel en Sint-Niklaas. Scheldebrug en tunnel zouden hersteld worden, de Wase stoomtram zou vanaf dan tot het verleden gaan behoren. Soms stak de natuur een handje toe om een nieuwe Scheldeverbinding tot stand te brengen: in 1890 en in 1948 vroor de Schelde dicht te Temse.

Veel later in 1969 kon het toenemend autoverkeer gebruik maken van een autosnelwegverbinding en kwam er de Kennedytunnel. [125] Ondertussen was de sinds 1953 aangelegde zandbaan in de polders omgevormd tot de Expresweg, die nu E34 is geworden. In Sint-Niklaas kwam er een nieuw stationsgebouw in de jaren 60 en de stadskern werd langs de zuidelijke kant uitgebreid met een nieuwe woonwijk naast de Rijksweg 14, de vroegere oude baan tussen Gent en Antwerpen. En via de Liefkenshoektunnel is er zelfs een derde ondertunneling van de Schelde gekomen. De zo lang nagestreefde ontsluiting van het Waasland is eindelijk een feit geworden!

Ups en downs van de textielsector

In de 19e eeuw kwam de Wase textielsector tot volle bloei. Er waren enkele kantelmomenten waarbij er verschuivingen optraden van bijvoorbeeld de linnenindustrie naar de katoenindustrie rond de jaren 30. In de jaren 70 kreeg dus ook de katoensector problemen. Kantwerken bleef al die tijd voor belangrijke werkgelegenheid zorgen. De groeiende bevolking kon er echter maar matig van dit alles meegenieten, de lonen waren laag en de prijzen van vele producten stegen sterk in de periode 1820-1870. Rijke textielbaronnen verschenen ten tonele, en vervingen meer en meer de vroegere adel. In de 20e eeuw zou de breigoednijverheid in Sint-Niklaas aan vele Wase gezinnen werk en brood verschaffen. Er werd hierbij gebruik gemaakt van kleine types breimachines die in ateliers stonden of ook door de fabrikanten verhuurd werden voor thuiswerk. Er werd vooral gebruik gemaakt van katoen, minder van vlas. Het katoen kwam uit het Gentse of uit Engeland.

Rond 1900 was wat men noemt de Tweede Industriële Revolutie gestart met ondermeer de uitbouw van de Antwerpse haven en de Oost-Vlaamse textielsector. In het Waasland had men ook nog de suikerfabriek van Kallo die actief was tot 1970.[148] In 1951 was er ook een melkfabriek opgericht op de plaats van de vroegere lokale melkerij. In de fabriek werd melk afkomstig uit gans Vlaanderen verwerkt tot melkpoeder. Momenteel is er nog altijd een zuivelnijverheid te Kallo. [128]

De vroegere werfactiviteiten aan de Schelde hadden geleid tot de Boelwerf, die tot aan het faillissement meer dan 3000 mensen tewerkstelde, ook de Scheepswerven van Rupelmonde telde meer dan 300 tewerkgestelden. De steenbakkerijen van Rupelmonde en Steendorp zijn al een tijdje verdwenen. Te Sint-Niklaas was op het einde van de 19e eeuw nog de ijzerwinkel en nadien ijzersmederij van de familie Nobels-Peelman, die zou uitgroeien tot een groot bedrijf met circa 800 jobs en zijn activiteiten had uitgebouwd tot constructies van metalen hallen, bruggen,… Ook deze activiteit is ondertussen in 1983 gestopt.

In de jaren 60 ontstond er ook het industriepark, 19e eeuwse bedrijven die in het stadscentrum geen ruimte meer hadden werden gestimuleerd om naar daar te verhuizen. Naar het einde van vorige eeuw zouden ook de vele Sint-Niklase textielfabrieken hun deuren moeten sluiten en vond de sector in het buitenland terug goedkope arbeidskrachten. In de plaats vindt de Waaslander nu werk in een van de vele Wase KMO's, ook in de dienstensector en meer en meer in de haven.

Het Land van Waas blijft lange tijd een belangrijke producent van vlas. Typische activiteiten waren het bewerken van de grond, zaaien van het vlas, het wieden, oogsten, en het wissen. Bij het repelen kwamen de zaadbolletjes los die konden geplet worden tot lijnolie. Nadien volgden het roten, waarbij het vlas in een waterpoel[162] werden gezet en onder een takkenafscherming werd geplaatst. Nadat stengel en vezel loskwamen van elkaar, werd alles terug uit het water gehaald wat een vrij lastige karwei was. Na het drogen van de typische vlaskapelletjes op het veld, vertoefden de vlasbundels een tijd in droogschuren. Door het vlas te hekelen (kammen) en te zwingelen, kwamen de vezels los van de stengels. De vezels werden opgedraaid tot vlaspoppen. Vlas werd op een spinnewiel tot draad verwerkt, en werd de grondstof voor de wevers die er allerlei linnen producten van maakten. Het spinnen en weven van katoen verving geleidelijk aan de linnensector. Nog op te merken is dat zelfs de afval die ontstond bij de vlasverwerking gebruikt werd: de strostengels verstevigden mortel, of het stro werd als grondstof gebruikt voor de matrassenmakers en plaatselijke zeeldraaiers. [119]

OVER DE SCHELDE EN ONZE GENEN

We hebben het tot nog toe gehad over het leven van de Wase dorpsbewoners in het midden van de 19e eeuw, over hoe de basis hiervan gelegd werd voordien en over hoe alles verder evolueerde in de eeuw die volgde. Opvallend in dit verhaal is de enorme rol die de Schelde speelde en nog steeds heeft. Anderzijds woonden hier zoals elders mensen wiens leven en handelen voor een groot stuk bepaald worden door onze genen, ook door oude leef- en opvoedingspatronen die onze voorouders ons meegaven.

De Schelde geeft en neemt

Het landschap van polders en zandgronden is typisch voor oevergebieden van grotere waterlopen zoals de Schelde. Het Waasland werd hierdoor een vrij unieke geografische regio[152] die werd omarmd als het ware door de Schelde, bijna opgeëist zelfs, maar die ook door de rivier heel wat terugkreeg. Het is eigenlijk samen te vatten zoals in het lied van pastoor De Wilde omschreven: '*Land in een gordel van stromen geprangd, vlakten der zee waarin polders zich spreiden, meren van lover en kammen van heide,…*' Het stromende water zorgde door een getijdewerking regelmatig voor overstromingen in de oevergebieden. In het verleden zouden abdijen en adellijke families dit land gaan winnen op het water door dijken te bouwen, het land achter de dijken zou vruchtbare poldergrond worden. In de zandleemstreek zou dan weer door creatieve technieken zoals het bekomen van bolle akkers, een rijke landbouwzone ontstaan. Het oppervlaktewater kon door deze bolle vorm beter afgeleid worden naar de lager gelegen Schelde. Het is deze Tuin van Vlaanderen, soms ook het landbouwparadijs genoemd, dat de 19e eeuwse Waaslander ten geschenke kreeg. Hij kon er normaal volop van leven, alleen klopte het economisch plaatje toen minder goed. Er kwamen meer mensen die voeding nodig hadden, het graan werd ook duurder en door allerlei ziekten gaven de oogsten soms minder opbrengst.

Het is tevens op de rijke bolle zandleemgronden dat het Wase vlas eeuwenlang kon groeien en dat buitenlanders hier kwamen opkopen. Heel wat mensen verdienden hun brood met deze vlasteelt. Ditzelfde vlas zou de eerste grondstof worden voor de latere huisnijverheid die zo typisch was voor deze streek. Op een bepaald moment had het Soete Land van Waas zelfs een voorsprong op een stad zoals Gent.

Het Waasland was altijd al een grensgebied van het graafschap Vlaanderen, de Schelde vormde de grens met de Brabanders. Maar diezelfde Schelde was ook een belangrijke verkeersweg voor allerlei vervoer over het water. Men vervoerde allerlei goederen vanuit Temse naar Antwerpen, Gent, Dendermonde, Mechelen. Ook Kieldrecht kende in het noorden een uitweg naar het Scheldewater, en via Durme, Zuidlede, Stekense vaart en Moervaart bestond er ook in het westen een tweede verbindingsweg met Gent. De veerdienst op het Vlaams Hoofd zorgde voor een aloude verbinding met de stad Antwerpen. Diezelfde rivier was in de 19e eeuw een tijdlang open tussen 1794 en 1830 voor alle handelsverkeer, wat het dan nadien hier weer moeilijker maakte in periodes van blokkade.

Het Wase vlas en linnen kon per schip naar het buitenland gevoerd worden, in omgekeerde richting kwamen nadien ook de eerste stoommachines aan. Ook de steenkool die nodig was om deze machines te laten werken, werd per schip aangevoerd. Hierdoor zou lokaal ook de mechanisatie beginnen met het gekende effect op de werkgelegenheid. Ook het eerste katoen dat hier verwerkt werd zou via de rivier worden aangevoerd. Op dezelfde manier kwam Wilford aan in Temse en begon er zijn activiteiten, werd goedkoop Russisch vlas geleverd en kwam er Amerikaans graan op onze markten. De rivier zou ook scheepswerven doen ontstaan, die later uitgroeiden tot grotere werkverschaffers in de streek.

De vruchtbare landbouwgronden kwamen zoals gezegd grotendeels in het bezit van de adel. De mensen die deze grond dienden te bewerken dienden hoge pachtprijzen te betalen en begonnen daarom nevenactiviteiten in de groeiende huisnijverheid te zoeken. Ook hier zou een ongelijke verdeling van de winsten ervoor zorgen dat de 19e eeuwse eerder arme Waaslander, gedirigeerd zou worden door een nieuwe klasse van rijke industriëlen.

Kaart van het historische Waasland met al zijn dorpen en zo goed als ingesloten door rivieren. De getijdewerking op de Schelde zou een grote impact hebben op het lokale landschap. Het werd ook een belangrijke weg waarlangs transporten gebeurde naar Antwerpen, en Mechelen (via de Rupel). Ook andere plaatsen zoals Kieldrecht en Stekene hadden een verbinding met de Schelde. Voor Stekene kon dit zowel via de Moervaart tot in Gent, als via de Durme.

In de 19e eeuw zouden zieke scheepspassagiers hier begraven worden en de cholera in de streek brengen. Ten tijde van oorlog werden dan weer dijken doorgebroken om het Scheldewater om strategische redenen te gebruiken. Fransen, Nederlanders, Engelsen en Duitsers zetten de polders onder water of gebruikten de Schelde om zich terug te trekken. Het Waasland lag al die tijd langsheen een belangrijke baan tussen Gent en Antwerpen, die door heel wat belangrijke figuren toen gebruikt werd om ook onze streek en de grenzen met Nederland te bezichtigen. Het was niet altijd de mens zelf die de Schelde gebruikte, vaak was het de natuur zelf die zoals in 1953 tot grote overstromingen leidde. En nog altijd speelt ze een belangrijke rol in het leven van de streekbewoners. Er zijn op haar linkeroever dokken en sluizen gekomen, veel bedrijven ook en zelfs energiecentrales. De Schelde had hiervoor zelf in 1953 het sein gegeven, ze zou nadien ook wel zorgen voor de aan- en afvoer van de goederen. Een groot deel van de poldergronden diende hiervoor opgeofferd te worden en natuurcompensaties zetten zelfs poldergebieden terug onder water.

Eigenlijk is het leven van onze voorouders dus altijd sterk beïnvloed geweest door de nabijheid van deze machtige stroom, vaak zelfs meer dan we tot nog toe beseften. Andere streken benijden ons wellicht dit zeewater dat zich regelmatig heen en weer trekt door de getijden.[149] Zij hebben niet die vruchtbare landbouwgrond gekend, waarvan de oogsten de mensen goed konden voeden. Zij hadden ook niet het kwalitatieve vlas dat de textielnijverheid hier mede tot bloeien bracht. En zij zullen ook nooit havens en sluizen kennen die door deze belangrijke ader gevoed worden. De

Schelde geeft niet alleen, maar heeft ook al veel genomen. Dit zal zo ook in de toekomst verdergaan. De havenontwikkeling zal hierbij een groeiende betekenis krijgen in de latere geschiedenisboeken, en wie weet gaat de aan de gang zijnde stijging van de zeespiegel zelfs tot in het Waasland ooit een effect hebben?

DE MENS EN ZIJN GENEN[153]

Het is in het hierboven beschreven landschap dat er ooit mensen zijn komen wonen. Zij vestigden zich langsheen de rivieren of op de hoger gelegen stuifzandruggen. Hun nederzettingen werden de latere Wase dorpen. De genen die in elk van de cellen van hun lichaam gedurende generaties waren doorgegeven vormden de erfelijke informatie die hun doen en laten bepaalden. De meeste zorgden voor voedsel voor zichzelf en hun kinderen, zochten een veilig en afgebakend onderkomen, beschermden zich zoveel mogelijk tegen een vijandige buitenwereld en volgden leidersfiguren die hen deze bescherming konden bieden. Soms waren dit natuurlijke gevaren zoals koude, ziekten, onweer, vijandige groepen. Vaak waren dit echter gewoon ook bovennatuurlijke fenomenen die ze niet begrepen en hun angst inboezemden, zoals het sterven van een dierbare. De mensen waren ook nieuwsgierig en deden kleine ontdekkingen, ze stelden ook vast dat door iets te maken men iets van waarde in handen kreeg dat kon geruild worden. Een belangrijk iets in hun leven was het bekomen van een nageslacht dat er dan ook meestal kwam, gewoon door het volgen van hun erfelijke voortplantingsdrang.

Dit zijn allemaal kenmerken die ook in het leven van de 19e eeuwse Waaslander zouden terugkomen. En steeds moeten we vaststellen dat dit alles het resultaat is van een streven naar een natuurlijk evenwicht tussen de mens en de omringende omgeving. Doet hij of zij iets dat hem in een sterkere positie brengt dan zal men het beter krijgen, gezonder zijn, langer leven en overleven. Doet hij dit niet of onvoldoende dan zal hij het onderspit moeten delven, het minder goed hebben, vlugger sterven. En zoals de lokale dorpsbewoners hier al het landschap en de vruchtbare grond hadden, konden ze ook beroep doen op de vooruitgang die hun voorouders al hadden gemaakt in het verleden: er bestonden al creatieve landbouwtechnieken die ze verder konden oppunt stellen, er waren meer onderlegde geneesheren die sommige ziekten beter konden genezen, of men werd slimmer door onderwijs te volgen. Soms bleek dit alles niet voldoende om zich te wapenen tegen de ellendige leefomstandigheden die velen ondergingen in de jaren 1800. Velen stierven op jonge leeftijd, en de sterksten of deze met het meeste geluk trokken aan het langste eind. Men noemt dit alles tegenwoordig menselijke evolutie.

Waarom konden de adel, de kerk, de nieuwe industriëlen in de 19e eeuw zo een machtsbasis uitbouwen, vaak ondanks tegenslagen zoals de Franse revolutie? De mensen hier voelden zich goed bij een goed georganiseerde en stabiele samenleving waarbij de sterkeren het voortouw namen en de minderbedeelden meenamen en beschermden Hierdoor kon deze elite dan weer een groot deel van de maatschappij controleren en traden ze vaak ook betuttelend op. En ze deden dit trouwens ook niet gratis, er kwamen immers allerlei belastingen, hogere pachtprijzen en lage lonen. De Franse revolutie had geprobeerd hier tegen te protesteren en de mens meer vrijheid te geven. Het zou nadien in de 19e eeuw wel anders worden, maar zeker niet beter of vrijer dan voordien. Pas vele decennia later ontstond er een meer evenwichtige situatie waarbij de Waaslander zijn eigen leiders kon kiezen en er wetten kwamen die hem beter beschermden. Er kwam eindelijk ook een meer

gezonde herverdeling van de economische winsten die de nieuwe industriële activiteiten opleverden: onze levensstandaard begon te stijgen.

Er kwamen in het Waasland als grensgebied van een terriorium ook heel wat buitenlandse soldaten langs die in opdracht van hun koningen en vorsten, hun eigen territorium kwamen uitbreiden. Onze streek gelegen aan de Schelde vormde daarbij een mooie buit. Ook hier ondergingen de mensen lange tijd dit nieuwe leidersschap dat hen een zekere bescherming kon geven, tot op het moment dat de prijs ervoor te hoog werd. De plaatselijke patriotten kantten zich tegen de Oostenrijkse keizer, de brigands tegen de zware en brutale Franse bezetters, de Wase Burgerwacht tegen de Nederlandse troepen.

Priesters en kloosterlingen konden in de 19e eeuw terug een enorme machtsbasis opbouwen. Ze beschermden ons tegen dat bovennatuurlijke, de dingen die men niet begreep. Ook hier begon men een grote controle te krijgen op het dagelijks leven van de dorpsbewoners. Er kwamen nieuwe of grotere kerken, er kwamen scholen en hospices die bediend werden door religieuzen en vaak bestuurd werden door de gegoede burgerij. Meestal vonden dezen mekaar en bouwden een nog betere samenwerking uit. Pas veel later zou er ook hier een signaal komen dat deze overdreven vorm van bescherming niet zo meer hoefde.

De Waaslanders bleven wel zoals elders op een bijna instinctieve wijze voor grote gezinnen zorgen. De natuur bepaalde hoeveel kinderen er kwamen en hoe lang ze in leven bleven. Op latere leeftijd zorgden de zonen en dochters dan weer voor hun ouder wordende ouders. Door de betere leefomstandigheden werden de mensen ook ouder, en nam de bevolking toe. In het Soete Land van Waas had de vruchtbare bodem altijd al voldoende kunnen opleveren om al die monden te kunnen voeden. In de 19 eeuw zou dit moeilijker worden. Gelukkig was er ook de vlasteelt én opnieuw de Schelde: het vlas zou aan vele mensen werk verschaffen zowel in het telen ervan, als in het spinnen en weven nadien. De Schelde zou de export naar het buitenland bevorderen, en zou later toelaten dat katoen zou ingevoerd worden en dat de eerste stoommachines naar hier konden gebracht worden. In feite was dit alles een mooi evenwicht tussen de natuur, de mens die nieuwe dingen had ontdekt en deze kennis verspreidde, een Wase klasse van mensen die dit oppikte en de noeste arbeid van onze voorouders die dit alles kon doen werken.

Via onze genen zijn we dus in feite erfelijk voorgeprogammeerd om die dingen te doen die ons uiteindelijk een voordeel bezorgen. Dit genenmateriaal stroomt door ons bloed en is gekopieerd vanuit het DNA van onze voorouders. Al hetgene we tot nog toe beschreven vanuit deze context, zijn zeker ook dingen die elders waar te nemen zijn. Alleen gebeurde dit op een andere manier. De strategische ligging van onze streek aan een grote getijderivier speelde hierin een belangrijke rol als omgevingsfactor. De Schelde omarmde en beschermde onze voorouders maar zorgde ook voor overstromingen en nadelen die verbonden zijn aan streken met een meer geïsoleerde ligging. En dit levenspatroon gaat nu nog altijd verder: we doen en laten nog altijd bepaalde dingen, zonder het zelf vaak te beseffen, we maken hierbij gebruik van de enorme vooruitgang die onze voorouders al gemaakt hebben en de Schelde blijft nog altijd onze moederrivier die zal blijven geven en nemen.

Marc Van Stappen, www.stap-brug.be, 2014

VOETNOTEN

1. In Zwijndrecht woonde toen een van mijn voorouders Charles Louis De Block, 39 jaar, gehuwd met Joanna De Laet. Na het overlijden van zijn vrouw in 1850 zou hij naar Beveren trekken en met zijn nieuwe gezin gaan wonen in de buurt van het nieuwe station waar hij als bediende *aan den IJzeren weg* werkte. In Beveren woonden rond 1850 enkele andere voorouders:
   -Amandus De Dobbelaer, 32 jaar, en zijn vrouw Maria Van Dam, 29 jaar, en hun kinderen, wijk *Eyveld*,
   -Jozef Bosman, 33 jaar, en zijn vrouw Maria Rombaut, 33 jaar en hun kinderen, *Bijlstraat,*
   -Martinus Noens, 29 jaar, en zijn vrouw Ursula Ryckaert, 24 jaar en hun kind, wijk *Kapelhoek,*
   -ook Maria Elisabeth De Bauw, 57 jaar, Anna Elisabeth Clippelaer, 55 jaar en Juliana Ryckaert, 52 jaar, woonden in de omgeving van de *Kapelhoek,*
   -Seraphinus Van Dam, 55 jaar, weduwnaar van Dorothea Hillegeer, wijk *Crabhoek,*
   -Petrus Augustinus De Bel, weduwnaar van Anna Catharina Van Bogaert*, Boerestraat,*
   -Maria Christina Smet, weduwe van Jan Baptist De Bel, wijk *Crabhoek.*
2. In Beveren was er op de markt sinds 1862 een gemeentepomp. Ervoor was er een drinkput voor paarden, die nadien overwelfd werd, in: H. COOLS, De markt: draaischijf van Beveren in de 19e eeuw, *Het Land van Beveren (HLVB)*, nr. 4, 1996, blz. 162-175. Er zouden in 1862 ook pompen komen op de wijken *Meulenberg en IJzerhand*, in: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
3. D. VAN OVERMEIRE, Bevolking, arbeid en strukturele mutaties in het Land van Waas tijdens de 19e eeuw, in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (AOKLVW),* deel 92, 1989, blz. 177-212.
4. J. SMESSAERT, *Geschiedenis van volk en land van Beveren (GVLVB), Bevolkingsevolutie en bevolkingstructuren* Beveren, 1986. Het aantal onwettige geboorten bedroeg toen ongeveer 5 op 100.
5. In Kieldrecht werd in 1885 een brandweerkorps opgericht, in: D. DEBAECKE, *GVLVB, Het onderwijs in Beveren tijdens de 19e eeuw,* Beveren, 1988.
6. R. WEEMAES, *De Sint-Martinuskerk in het Land van Beveren*, Beveren, 1979, blz. 51. In 1866 waren er te Beveren in de groep van van 0 tot 14 jaar ongeveer 275 op 1000 mensen, in de groep van 15 tot 54 jaar ongeveer 550 op 1000 mensen, en in de groep van meer dan 55 jaar zowat 160 mensen op 1000, in J. SMESSAERT, *GVLVB*, Beveren, 1986.
7. D. DEBAECKE, M. GOOVAERTS, *GVLVB, Het onderwijs in Beveren tijdens de 19e eeuw,* Beveren, 1988. Begin 19e eeuw had men wel al '*eene kwaadaardige ziekte'*, een soort herfstkoorts, gekend, in: J. SMESSAERT, *GVLVB*, Beveren, 1986, blz. 238. De cholera-bacil was afkomstig uit India en werd via kleren en uitwerpselen meegebracht op schepen die ondermeer Antwerpen binnenvaarden. Onder families die vaak in kleine beluiken woonden zouden er ook in Sint-Niklaas vele slachtoffers vallen in 1866 (240 doden), er werd een speciale cholera-zaal opgericht in het Burgerlijk gasthuis, in: H. COLPAERT, De cholera-epidemie van 1866 te Sint-Niklaas*, AOKLVW*, deel 99, 1996, blz.115-146.
8. Het kindersterftecijfer in de 19e eeuw bedroeg ongeveer 200 kinderen op de 1000, in: J. SMESSAERT, *GVLVB*, Beveren, 1986.
9. In 1855 getuigde de Beverse politiecommissaris: '*den stinkenden geur ende ongezonde dampen in hunne woningen, door het mest, vuylnis en putten van allerley gedanten te naby of in hunne woningen… veel eerder een stal van onreyne dieren zouden gelijken dan aen eene menschenwoning en alwaer het onmogelijk schijnt te zijn voor iemand die aan de gezonde lugtgesteltenis zou gewoon zijn er een half uur te verblijven zonder onpasselijk te worden'* in: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988. In Beveren zouden in 1859 12 choleradoden vallen, in 1865 waren dit er 16, en in 1872 bezweken 12 mensen aan de pokken, een andere besmettelijke ziekte, in: J. SMESSAERT, *GVLVB*, Beveren, 1986.
10. F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
11. D. DEBAECKE, M. GOOVAERTS, *GVLVB*, *Het onderwijs in Beveren tijdens de 19e eeuw*, Beveren, 1988. De gemeenteschool op de *Markt* was gelegen op de plaats waar later de taverne van Jules Verne zou komen. Later verhuisde deze school eveneens naar de *Kloosterstraat.* Meester Van Mieghem die over een universiteitsdiploma Kandidaat Letteren en Wijsbegeerte, verloor in 1836 zijn gesubsidieerde wedde van de overheid omdat hij over genoeg inkomen beschikte in een gemeente *'waar zoveel gegoede families leven'.* Rond 1810 verdiende een schoolmeester nog ongeveer even veel als een arbeider. Dit zou later ongeveer verdubbelen. Er was in Beveren rond 1850 ook nog een school voor kleuters.
12. De schoolstrijd duidt op de tegenstand van pastoors en bisschoppen op een aantal overheidsbeslissingen: er mocht geen godsdienstles meer gegeven worden, aangenomen scholen werden afgeschaft en er zou ook gratis onderwijs voor iedereen komen. *'Ze zullen ze niet hebben, de schone ziel van het kind'* werd meegezongen op de tonen van De Vlaamse Leeuw, in: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 17, 2006.

13. J. TROMMELMANS, Het pensionaat van Belsele, *AOKLVW*, deel 94, 1991, blz. 183-241.
14. Onder superior Antoine Stillemans zou er vanaf 1867 meer aandacht gegeven worden voor het Nederlands als voertaal. Stillemans zou later ook bisschop van Gent worden, in: L. COLLIN, Antoine Stillemans (1832-1916) en de Vlaamse studentenbeweging aan het Klein Seminarie te Sint-Niklaas (1860-1888), *AOKLVW*, deel 86, 1983, blz. 45-64. Het College was gehuisvest in de gebouwen van het vroegere klooster van de paters Recoletten. Nadat de paters door de Fransen in 1797 gedwongen werden het klooster te verlaten, werd het eerst verkocht aan een zekere Van der Sare, in 1808 aan de Gentse bisschop de Broglie die het omvormde tot een onderwijsinstelling. Onder de Fransen zou het tussen 1811 en 1815 gesloten worden. In: F. VAN NAEMEN, Les Frères-Mineurs Récollets au Pays de Waas, d'après les documents authentiques, *AOKLVW*, deel 14,1892, blz. 76-292. Het College zou ook onder Willem I tussen 1825 en 1830 gesloten worden.
15. In Kallo was er in 1841 al een gemeenteschool, het vrij onderwijs werd er vanaf 1880 verzorgd door de Zusters H. Kindsheid na een zware lokale schoolstrijd waarbij de pastoor zijn eigen vrije meisjesschool oprichtte. Deze zou later een aangenomen school worden wanneer de katholieken het terug voor het zeggen hadden, en onder de liberalen zou de goedkeuring maar telkens voor 1 jaar verlengd worden. In: D. DEBAECKE, M. GOOVAERTS, *GVLVB, Het onderwijs in Beveren tijdens de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
16. G. WILLEMS, R. WILLEMS, *Cortewalle*, Bornem, 2000.
17. P. VERHEYEN, Kretenborch en Bosdamkasteel, *Het Land van Beveren*, nr. 2, 1989, blz. 50-72.
18. Rond 1830 was Vincent Ciamberlani met zijn gezin in het huis Piers komen wonen. Vincent was sinds 1800 secretaris van zijn oom Mgr. Ciamberlani te Munster in Duitsland. Deze laatste was nuntius van de Hollandse missie in Haarlem en had daar contact met de Beverse familie Stafford. Jan Pieter Stafford was er adjunct-meier en griffier van de heerlijkheid Sillebeke. Er zou een huwelijk tussen beide families van komen –Vincent huwde met de dochter van Jan Pieter Stafford- en ook de verhuis vanaf 1830 van Vincent en zijn gezin naar Beveren verklaren. In 1846 krijgt Vincent de titel van baron, hij zal ook in datzelfde jaar overlijden. De weduwe van Vincent zou overlijden in 1879. Dochter Adelaide ging dan met haar man Jan Baptiste Versmessen in het huis Ciamberlani op de *Markt* wonen. De hovingen van hun huis grensden aan het ouderlijke domein in de *Vrasenestraat.* Het is in de woning op de *Markt* dat een zus van Adelaide later een tragische dood zou sterven. Zij was de laatste telg uit deze familie die nog in de 19e eeuw in Beveren woonde. De schilder Albert Ciamberlani waarvan later schilderijen in het bezit van de gemeente Beveren zouden komen, was een kleinzoon van Vincent. In: M. DE MEULEMEESTER, De familie Ciamberlani van Beveren-Waas, *Het Land van Beveren*, nr. 1, 1960, blz.3-12.
19. In Nieuwkerken woonden rond 1850 enkele van mijn voorouders: Carolus Ludovicus Van Stappen, arbeider/dagloner, 46 jaar, en zijn vrouw Amelia Van Hecke, 49 jaar, en hun kinderen, wijk *Den Uyl.* In Vrasene woonden: Augustinus Gillis De Cock, landbouwer, 68 jaar, en zijn vrouw Maria Francisca Vergauwen, landbouwster, 57 jaar, en hun kinderen, wijk *Mosselbank.* Op de grens met Beveren woonden: Josephus Van der Aa, werkman, 57 jaar, en zijn vrouw Barbara Van Hoye, dienstmeid, 55 jaar, en hun kinderen, wijk *Nerenhoek.* Grootmoeder Livina Van Grembergen, 80 jaar, woonde in bij het gezin. *In Haasdonk* tenslotte woonden Constantinus Brijs, klompenmaker, 53 jaar, en zijn vrouw Rosalia Maes, spinster, 54 jaar, en hun kinderen. De 85-jarige grootmoeder Isabella Theresia Eeckelaert woonde eveneens bij het gezin.
20. In Kallo werd er in 1846 ongeveer 12% tarwe, 3% rogge, 32% gerst, 3% aardappelen, 1.5% vlas geteeld. 19% van de landbouwgrond werd ingenomen door weilanden. De opbrengst bedroeg er toen 20 hl rogge/ha, 20 hl tarwe/ha en 200 hl aardappelen/ha, de gemiddelde roggeprijs was tussen de 10 en 20 frank/hl in de 19e eeuw. In Beveren werd er meer broodgraan geteeld (35%), meer vlas ook (7%) en meer aardappelen (7%), daar tegenover stonden minder gerst (19%) en minder weilanden (6%). In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
21. Zo waren er rond 1846 windmolens in Kallo, in Melsele (4) en in Stekene (7), in: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877. In Beveren waren in 1849 en 1845 respectievelijk de molen Gaublomme, en de molen Himpens opgericht. De Schooflantmeulen werd in 1851 afgebroken. Er waren rond 1877 in totaal 7 molens en 7 brouwerijen, een bekende brouwersfamilie was Cole op de Beverse *Markt.*
22. Mijn betovergrootmoeder Maria Cecilia Van Stappen investeerde samen met haar broer Petrus Dominicus al hun centen om van het vlas te kunnen leven. Door de crisis speelden ze alles kwijt en kwamen in de armoede terecht (getuigenis van Margaretha Smet, haar kleindochter).
23. Eeuwenlang stond het daginkomen van een arbeider gelijk met ongeveer 10 à 12 liter rogge. In het midden van de 19e eeuw was dit minder dan 9 liter rogge geworden, wat de armoede van die tijd illustreert. In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.

24. In 1858 waren er 1600 kantwerksters in Beveren, waarvan ongeveer een derde tussen 12 en 18 jaar was. Het dorp was toen het belangrijkste kantcentrum in het Waasland. Er waren verder 280 spinsters en 98 wevers (1846). In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985. Er waren in 1877 een 28-tal Beverse klompenmakers, in: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
25. Antoine Eugène Boëyé was schepen in Sint-Niklaas en vader van de Kallose liberale burgemeester Charles Eugène Boëyé (die toen op Hof ten Damme woonde). Hij schonk de grond voor het nieuwe hospitaal in 1867, in: R. VAN GERVEN, Kallo*, HLVB*, 1963, blz.97.
26. Jan Baptist Hemelaer was grondeigenaar te Sint-Niklaas, de schenking van de 2 huizen gebeurde in 1844, in: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
27. In Belsele richt het Bureau voor Weldadigheid in 1843 een godshuis op, men zamelt gelden in door een tentoonstelling te organiseren. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
28. Het Sieckhuis werd in 1710 opgericht en in 1799 overgedragen aan de armendis om er een hospitaal voor ziekenzorg van te maken. In: A. DE SCHRYVER, Notice historique sur l'hospice des vieillards et malades de la Ville de Saint-Nicolas, *AOKLVW*, deel 18, 1899, blz. 305-392. Naast het in in 1870 opgerichte Sint-Lodewijksgasthuis, gaf het in 1852 opgerichte Sint-Hiëronymusgesticht nog opvang aan een 100-tal geesteszieke patiënten. In het bestuur van de godshuizen zat de rijke Sint-Niklase burgerij. De kloosterorde van de Hiëronymieten was opgericht in 1839. Er waren ongeveer evenveel patiënten uit Sint-Niklaas zelf, als uit andere Wase gemeenten. In: C. RUTS, De 19de eeuwse krankzinnigenzorg te Sint-Niklaas: het Sint-Hiëronymusgesticht, 1852-1874, *AOKLVW*, deel 91, 1988, blz.69-204.
29. Er kwamen nieuwe kerken in Doel (1852), in Steendorp (1829), in Meerdonk (1834, er komt later een toren bij in 1844), in Haasdonk (1845, ze wordt pas voltooid in 1872), op Gaverland komt er in 1840 een stenen kapel die de vroegere houten kapel verving en in 1862 kwam er terug een nieuwe kapel waarbij een oude lindeboom met wortel en al diende verplaatst te worden. In Kemzeke brandde de kerktoren af in 1841 waarna de kerk later herbouwd werd. De kerk van Vrasene werd vergroot (1877), deze van Temse in 1842, in Sinaai kwam er na een torenbrand in 1840 een kerkvergroting. Meerdonk werd in 1845 een zelfstandige gemeente, Steendorp in 1881. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
30. J. DE WILDE en M. BOURGOIS, De (kunst-)historische betekenis van de muurschilderingen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Sint-Niklaas, *AOKLVW*, deel 94, 1991, blz. 5-61. Pas in 1872 kwam er te Sint-Niklaas een derde parochie: Tereken.
31. Voorbeelden van lange ambtstermijnen van katholieke burgemeesters in het Waasland zijn: Van Hove in De Klinge (1830-69), Joos in Kieldrecht (1830-46, hij was ook secretaris en dijkgraaf), Camerman in Doel (1836-72), Goossens in Kallo (1836-68, later kwam de liberaal Charles Boëyé (1886-1906)). Everaert in Beveren (1812-54), werd nadien opgevolgd door Lesseliers en door de familie Van Raemdonck (1860-1902)). In: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
32. *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 16, 2006. In Lokeren zou in 1829 de eerste stoommachine in het Waasland in gebruik genomen worden (viltbewerking), in: H. LIEBAUT, Petrus Jacobus Vrancken (1757-1833), een Lokerse hoedenfabrikant en kunstverzamelaar, en de Lokerse hoedenmakerij van het einde van 18e eeuw tot ca. 1870, *AOKLVW*, deel 113, 2010, blz. 113-252.
33. B. VAN DER HERTEN, M. VAN MEERTEN, Het Waasland ontsloten-De spoorlijn Antwerpen-Gent 1841-1897, *AOKLVW*, deel 98, 1995, blz.357-392.
34. Door de katoencrisis kregen ook de katoenfabrieken van Hemelaer in Haasdonk het moeilijk. Er werd nog geprobeerd om Russische katoengarens als alternatieve grondstof te gebruiken. In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
35. N. BRACKE, "Spinnerijen van vlas, van werk, van hennep, van jute, weverijen, blekerijen en andere nijverheden", 19de- eeuwse industriële ontwikkelingen in Oost-Vlaanderen en Lokeren, *AOKLVW*, deel 106, 2003, blz. 161-178.
36. K. BOON, L.M.G. De Ryck, burgemeester van Sint-Niklaas (1858-1860), *AOKLVW*, deel 91, 1988, blz. 281-306, en D. VAN OVERMEIRE, Bevolking, arbeid en strukturele mutaties in het Land van Waas tijdens de 19e eeuw, in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (AOKLVW),* deel 92, 1989, blz. 177-212.
37. H. VAN ROYEN, Gasverlichting in de negentiende-eeuwse textielfabrieken te Temse, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz. 253-276.
38. *Vrasene int Lant van Waes*, Vrasene, 1986.
39. F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.

40. De vrijmetselaarsloge was in Sint-Niklaas opgericht in 1817, heel wat politici en fabrikanten waren er lid van. In 1837 spraken de Belgische bisschoppen hun banvloek uit. De vrijmetselaars hadden een nauwe band met het huis van Oranje. In: E. WARMENBOL, De Loge L'Aménité te Sint-Niklaas (1817-1844), *AOKLVW*, deel 110, 2007, blz. 147-188.
41. In Beveren bestond een rederijkerskamer die ontbonden werd in 1846. *De Christus ooghe* was actief sinds de 17e eeuw. Er bestond ook al een onderwijzersgezelschap *Eendracht en Vlijt* sinds 1840. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
42. De eerste auto's verschenen pas rond 1900. In: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 18, 2006.
43. De vrije Beverse bibliotheek *Nut en Vermaak* werd opgericht in 1875. In: D*e Beverse klok*, 22 februari 2008.
44. De Gazette van het Land van Waas was in 1850 al aan zijn 9e jaargang toe. In: Verslag over de werking van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens het jaar 2010, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz. 9-26. De Gazet van Stekene startte in 1870, in: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
45. O. BORGHGRAEF, Twee eeuwen ballonvaart in het Land van Waas (1784-1984), *AOKLVW*, deel 90, blz. 5-107. De eerste gelukte ballontocht te Sint-Niklaas dateert van 1784
46. In Beveren waren er rond de *Markt* toen al o.a. *De Graanmaat*, met ernaast *Sint-Cecilia* en *Sint-Barbara*. Op de plaats van de latere dekenij was er *De Swaene*, even verderop hotel *De Hert.* In de *Boschstraat* bevond zich *Het Wild Wijf.* Naast het gemeentehuis was *De Wildeman* gesitueerd.
47. André Van den Bogaerde was vanaf 1822 districtscommissaris in Sint-Niklaas. In 1825 schrijft hij *Het district Sint-Nicolaas, voorheen Land van Waas*. Hij had nauwe banden met het huis van Oranje en zou later gouverneur worden van de Nederlandse provincie Noord-Brabant.
48. Het standbeeld van Verheyen werd onthuld in 1862 in het bijzijn van de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en de gouverneur van Oost-Vlaanderen. In 1871 kwam er het standbeeld van Mercator van wie ook een biografie verscheen waarin door de auteur Dr. Van Raemdonck voorgoed uit de doeken werd gedaan dat Mercator een Vlaming en geen Duitser was. In: J. VERBERCKMOES, 150 jaar levenselixir: de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas als levenswekker van cultureel erfgoed, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz.27-38. In de Annalen werd ook uitgebreid aandacht besteed aan kolonel Sollewijn uit Sint-Niklaas die eerst diende in het Franse leger en vervolgens onder het Nederlandse bestuur ging vechten in Java. In: J. VAN RAEMDONCK, Biographie du colonel Sollewyn, *AOKLVW*, deel 6, 1876, blz. 13-200. Eerder had ook al de van Kieldrecht afkomstige luitenant-generaal Serrraris een biografie gekregen. Ook hij had eerst onder Napoleon gediend en nam nadien in het Nederlands leger zelfs deel aan de aanval op Brussel in 1830. De uit Sint-Niklaas afkomstige soldaat Rolliers diende eerst in het Nederlandse leger, en kreeg nadien naam en faam in het Belgische. Pas in 1896 begon men in het Museum van de Kring opschriften *in 't Vlaamsch* te zetten omdat het museum '*uitsluitend door Vlamingen bezocht, en dan nog dikwijls door personen die de fransche taal weinig of niet kennen… Het ware voorzeker eene fout… ons Vlaamsch volk, uitsluitelijk in eene vreemde taal, de schatten uit zijn verleden te doen kennen.*' In: Verslag over den toestand van den oudheidkundigen kring van het Land van Waas, gedurende het jaar 1896-97, *AOKLVW*, deel 17, 1897, blz. 20-31.
49. De baan Rijsel-Antwerpen sneed het Waasland middendoor. Deze weg werd al in 1786 aangelegd.
50. In 1847 werd de verbinding Doel-Kieldrecht gelegd, eerder waren de steenwegen Vrasene-Beveren (1838) en Vrasene-Sint-Gillis (1842) aangelegd. De verbindingsweg tussen Kallo en Verrebroek zou er in 1858 komen. In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
51. In Beveren werden in 1852 de *Bosstraat* gekasseid, in 1869 zouden *Peperstraat en Stationsstraat* volgen. *Broekstraat, Klapperstraat, Oude Baan en Armstraat* werden pas in 1889-1890 aangelegd. De riolering in de *Vrasenestraat* dateerde van 1886. In: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
52. A. VANDERVEKEN, Een bladzijde uit de geschiedenis van 'Arm Vlaanderen', *AOKLVW*, deel 99, 1996, blz. 101-114.
53. De fabrieken van Wilford en van Andries-Brijs werden respectievelijk in 1834 en in 1848 opgericht. Alle textielfabrieken in Temse werkten sinds de jaren 50 met steenkoolgas als verlichtingsbron. Talboom zou in 1886 op electrische verlichting overschakelen. In 1888 werd Andries tot burgemeester van Temse benoemd. In: H. VAN ROYEN, Gasverlichting in de negentiende-eeuwse textielfabrieken te Temse, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz. 253-276, en in: J. DAMBRUYNE, Het 'kloddeke'. Het archief, de inventarisatie en de geschiedenis van het Temsese textielbedrijf Dacca, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz. 303-318.
54. De lijn was dus een privé-spoorweg tot in 1897. De Ridder had voldoende personenverkeer, maar kreeg voor het goederenverkeer nogal concurrentie van de lijn Antwerpen-Gent via Boom en Temse. In 1870 zouden de eerste plannen voor een Antwerpse brug over de Schelde bekend gemaakt worden. De staat zou trouwens in 1880

veroordeeld worden voor het niet aanleggen van deze brug. In 1877 zou er in het Waasland een treinverbinding via Temse en Sint-Niklaas naar Sint-Gillis en De Klinge komen met de lijn Mechelen-Terneuzen. In: B. VAN DER HERTEN en M. VAN MEERTEN, Het Waasland ontsloten, De spoorlijn Antwerpen-Gent 1841-1897, *AOKLVW*, deel 98, 1995, blz. 357-392. De Scheldebrug te Temse werd gebouwd in 1870. In 1857 ontspoorde de trein te Zwijndrecht door een botsing met loslopende koeien, er vielen toen 2 doden. In: M. DEWULF, Baron Edouard Prisse te St.Niklaas, *AOKLVW,* deel 73, 1970, blz. 237-254. De brug in Temse was naar een ontwerp van Gustave Eifel. Op de lijn Mechelen-Terneuzen werden vooral landbouwproducten, cokes en boomstammen (voor de klompenmakers) vervoerd. In: M. Steels, 175 jaar spoorweggeschiedenis in Sint-Niklaas, AOKLVW, 2020, P. 201.

55. In Engeland was het de periode dat koningin Victoria aan het bewind was, en ook in Portugal en Spanje regeerden er koninginnen. In Nederland was er koning Willem III, in Frankrijk was er al een president (Lodewijk Napoleon) en Duitsland bestond nog uit tal van kleine onafhankelijke staatjes, net zoals Italië trouwens. Paus Pius IX stond aan het hoofd van de Pauselijke staten. Machtige landen waren rond 1850 het Oostenrijkse rijk (keizer Frans Jozef), het Ottomaanse rijk (sultan Abdoel Medsjid) en het Russische rijk (tsaar Nicolaas I). Buiten Europa waren er vooral de Zuid- en MiddeAmerikaanse republieken. Voor de rest was het volop al koloniale tijd op de diverse continenten, toch vooral in de kustgebieden. In de Verenigde Staten was het de ambtsperiode van president Fillmore en in het Chinese Mantsjoerijk en in Japan regeerden eveneens keizers.
56. De 10-daagse veldtocht had plaats in de zomer van 1831. Door het onder water zetten van Melselepolder door de Nederlanders was er heel wat schade aan de landbouw. In: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
57. De koninklijke koets kwam via Sint-Niklaas, Beveren en Kallo aan in Doel, en ging verder naar Zwijndrecht en Burcht. In 1832 beschoot de Nederlandse marine nog de Doelse kerktoren. Het Fort Liefkenshoek zou pas in 1839 ontruimd worden. In: F. MEIRE, *GVLVB, Schets van de politieke geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1988.
58. In de 19e eeuw was het leger vooral samengesteld uit lotelingen. Hogere nummers werden vrijgeloot. Tegen een voor die tijd toch aanzienlijke som geld van 1500 franken, kon men een plaatsvervanger aanduiden. In: S. VAN DE VOORDE, De Nieuwkerkse lotelingen van de lichting 1836, *Nieuwkerkse Kronieken*, nummer 31, 2011, blz. 29-40.
59. Onder andere de Beverse graaf Karel Jozef samen met zijn dorpsgenoten Louis Lesseliers en Annez de Zillebeke maakten deel uit van dit kiescomité. In: G. WILLEMS, R. WILLEMS, *Cortewalle*, Bornem, 2000. Vermoedelijk was deze Annez de toenmalige burgemeester rond 1823 van Zwijndrecht én Burcht. Hij woonde te Beveren en moet een verwant geweest zijn van de bekende baljuwfamilie Annez. In: D. VERELST, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, deel 2, Zwijndrecht, 1993.
60. De unionisten -liberale en katholieke politici die hun krachten hadden gebundeld- bleven aan de macht tot 1839. Nadien kregen de liberalen het met steun van de vroegere orangisten voor het zeggen. In 1846 werd de liberale partij de eerste politieke partij van België. In: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 16, 2006. In Sint-Niklaas ontstonden er in 1830 spanningen tussen de Nederlands gezinde burgerij en de werkende bevolking die partij kozen voor het nieuwe België. In: J. VAN VLIERBERGHE, De kapellen in Waasland, *AOKLVW*, deel 49, blz.7-107. Textielfabrikant De Maere emigreerde naar het Noorden om daar zijn industriële activiteiten verder te zetten. In: J.J. VAN DEINSE, Jhr. Charles de Maere en het Schuttersveld, *AOKLVW*, deel 48, 1936, blz. 155-166. De Sint-Niklase burgemeester Van Remoortere trok na de Belgische onafhankelijkheid naar Noord-Frankrijk.
61. Uit Sint-Niklaas afkomstige families zouden een belangrijke rol spelen in andere Wase dorpen: Boëyé in Kallo, en Versmessen in Beveren.
62. De Stekense vaart was een oude gegraven verbindingsweg naar het kanaal Gent-Terneuzen en liep via de Moervaart. Plaatselijk hadden dergelijke kanalen een breedte van 4 à 5 m, en een diepte van 1 à 2 m. In 1628 was er ten behoeve van de plaatselijke schippers een verlenging van de Stekense vaart via Hulst naar de Westerschelde gelegd. In: P. THUYSBAERT, Het Land van Waes, Bijdrage tot de Geschiedenis der Landelijke Bevolking in de XIXe eeuw, *AOKLVW*, deel 32, 1913.
63. In 1790 was er tijdens een storm een ramp met de veerboot tussen het Vlaams Hoofd en Antwerpen. Er vielen toen 18 doden, in: J. VAN KERSCHAVER, Zwijndrecht's Verleden, *AOKLVW*, deel 49, 1937, blz. 117-134. De heer van Burcht en Zwijndrecht had tot 1796 samen met het Antwerpse stadsbestuur de heerlijke rechten over de veerdienst, in: E. DILIS, De overzetdienst tusschen Antwerpen en het Vlaamsch-Hoofd in vroegere tijden, *AOKLVW*, deel 21, 1902, blz. 153-280. Pas in 1969 kwam er met de spoorwegkoker naast de Kennedytunnel een directe spoorverbinding met Antwerpen. In: M. Steels, 175 jaar spoorweggeschiedenis te Sint-Niklaas, AOKLVW, 2020, p. 201.
64. Bij zijn doortocht te Kallo in 1781 die slechts een half uur duurde, noteerde de plaatselijke griffier: '*van alhier te ontfangen de alderminnelyckste ende seer wel beminde keyser Joseph den Tweeden, sittende op een sadelpeert ende comende van Sint Nicolaes door de polders*' in: R. VAN GERVEN, Keizer Jozef II te Kallo, *HLVB*, 1958, blz. 53-54.

De overzet te Kallo werd ondernomen vanuit Fort De Perel. In Sint-Niklaas was de keizer al ontvangen door het Hoofdcollege. In: Voyageurs célèbres au Pays de Waes, *AOKLVW*, deel 2, 1864, blz.379-384.

65. Het klooster werd bij decreet van 1784 opgeheven, de gronden en de gebouwen werden verkocht. Het kerkinterieur zelf ging naar diverse andere kerken. Pierre François Lesseliers koopt dan in 1786 het oude klooster aan, breekt het af en gebruikt de bouwmaterialen voor zijn eigen ruime herenwoning aan de straatkant (=voorgevel huidige klooster Onze-Lieve-Vrouw Presentatie in de *Kloosterstraat).* In 1807 verkoopt hij de woning aan de latere burgemeester Jan Baptist Everaert. In: P. VERHEYEN, De 100 rijkste mensen te Beveren in 1807, *HLVB*,1992, blz. 34-51.
66. Het Fort Liefkenshoek was sinds 1786 in Oostenrijkse handen en werd toen veroverd op de Nederlanders, het zou in 1792 door Franse troepen bezet worden (tot 1814). Het Fort was strategisch gelegen en zo waren er links en rechts extra sluizen gebouwd om in geval van oorlog de polders onder water te kunnen zetten, in: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877. Kapelaan Vervisch was te Kallo actief in de periode 1789-1792 en was ondermeer ook aalmoezenier op het Fort Liefkenshoek. Hij was een nogal berucht figuur die al op verschillende plaatsen gewerkt had en telkens werd doorgestuurd. Onder het Franse bestuur zou hij in 1794 onthoofd worden te Parijs, in: P. M. JANSSENS, Pieter-Frans Vervisch, Kapelaan te Kallo, aalmoezenier op Liefkenshoek, *HLVB,* 1967, blz. 17-24.
67. In verschillende Wase dorpen trokken patriotten naar Gent, het ging hier telkens om grote groepen die ongeveer 10% van de mannelijke dorpsbewoners omvatte. In Burcht trok zelfs de dorpspastoor mee met de patriotten. Vanuit Stekene trokken de mannen met een vaartuig de Stekense vaart op. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
68. Na Maria Theresia die regeerde tot 1780 volgden nog 3 Oostenrijkse keizers: Jozef II (1780-1790), Leopold II (1790-1792) en Frans II (1792-1794). Van der Mersch, een oud-soldaat uit het Oostenrijks leger zou in 1789 het Belgische patriottenleger leiden.
69. In Rupelmonde werden de teruggekeerde patriotten ontvangen door '*den heer pastor en het magistraet*' en hebben ze '*het corps met een ton Lovens bier*' geprezen. '*Den moet, couragie, eensgezindheid ende eendrachtigheid van de members van het corps ende het uyterste ende volmaeckt contentement over de groote eere verclaert en verzeckert om d'uyterste gerustheid ende…*' en ook '*wij de reconcilitie methet huys van Oostenryck en Leopold afslaen, bloedtdorstig, slaeverig huys van Oostenryck'* waren woorden die toen neergeschreven werden in plaatselijke documenten. In: A. ROELENS, Rupelmonde, Lid van Vlaanderen, Vrij Korps-Volontaire in de Brabantsche Omwenteling van 1789-1790, *AOKLVW*, deel 47, 1935, blz. 55-71.
70. In de Oostenrijkse periode werden onze gewesten door een 3-tal bestuursorganen: de raad des keizers (algemene politieke zaken), de raad van state (rechtspraak) en de raad van financiën. In elke provincie waren er ook provinciale staten waarin afgevaardigden van de verschillende kasselrijen zetelden, onder andere dus ook het Land van Waas. In: . A. ROELENS, Rupelmonde, Lid van Vlaanderen, Vrij Korps-Volontaire in de Brabantsche Omwenteling van 1789-1790, *AOKLVW*, deel 47, 1935, blz. 55-71.
71. Na de Eerste Belgische Republiek (1789-1790), volgde het herstel van het Oostenrijkse bestuur (1790-1792). Het Oostenrijkse leger werd door de Fransen verslagen in 1792 (slag bij Jemappes), waarna de eerste Franse bezetting (1792-1793) volgde. In maart 1793 werden de Fransen op hun beurt terug verslagen (slag bij Neerwinden) en werd het keizerlijk bestuur (1793-1794) tijdelijk hersteld. Franse troepen trokken zich via het Vlaams Hoofd terug naar Frankrijk. In Sint-Niklaas kwamen vertegenwoordigers samen van verschillende Wase parochies.
72. Sint-Niklaas zou pas een stad worden in 1816.
73. De familie Janssens de Varebeke startte te Sint-Niklaas haar textielactiviteiten op het einde van de 18e eeuw, in: K. BOON, De Sociaal-Ekonomische transformatie van Sint-Niklaas, 1700-1850, AOKLVW, deel 94, 1991, blz. 107-182. Het eigenlijke spinnen en weven van het katoen gebeurde meestal thuis, waarbij de 'fabriek' de grondstof en de weefgetouwen ter beschikking stelden. In de tweede helft van de 18e eeuw was het Waasland al een grote vlasproducent. Zowel vlasteelt als vlasbewerking gaven aanleiding tot een grote tewerkstelling .
74. Jan Baptist Hemelaer richtte in 1761 een wolweverij op in Haasdonk, begin 19e eeuw werd deze omgevormd tot een katoenweverij. De familie Hemelaer kwam later in Sint-Niklaas terecht: kleinzoon Jan Benedikt Hemelaer trouwde met Maria de Vriese, dochter van een Sint-Niklase fabrikant. Theodore Hemelaer, een broer van Jan Benedikt, zou later deken worden in Sint-Niklaas. In: L. FRANCOIS, Wase notabelen en politieke regimes (eind 18de-begin 19de eeuw), *AOKLVW*, deel 92, 1989, blz. 137-176. Haasdonk telde in de 2e helft van de 18e eeuw een 40-tal linnenwevers en een 40-tal katoenwevers.
75. Nadat in 1782 een staking uitbrak bij de hoedenmakerij Van Hese te Sint-Niklaas om hogere lonen af te dwingen, begonnen de hoedenmakers ook elders onrust te stoken. Zo ontstonden ook de fameuze boterrellen op de Markt

waarbij de aanleiding het te duur verkopen van boter was door de Wase boerinnen. In: C. VANDER STRAETEN, De boterrellen van 1787 te Sint-Niklaas, *AOKLVW*, deel 110, 2007, blz. 131-145.

76. In Sint-Niklaas bestond al vanaf 1710 een *Sieckhuis* voor de opvang van krankzinnige vrouwen uit begoede families. Later kwamen er de beruchte Klein Geel en Groot Geel voor opvang van arme krankzinnigen. In 1791 bestond er ook al een huis waar bejaarden en noodlijdenden konden opgevangen worden. In: A. F. VERWILGHEN, Jan Benedict Hemelaer (1774-1845) & Theodoor Hemelaer (1774-1842), *AOKLVW*, deel 76, 1973, blz.185-227. Er was al meisjesonderwijs in de pensionaten van het Geestelijk Hof te Beveren (sinds 1795), in Bazel was er in 1789 al sprake van een 'school' met 50 leerlingen.
77. Verrebroek, Beveren, Haasdonk, Sint-Niklaas, Belsele en Lokeren werden de hoofdplaats van een kanton. Deze kantons werden in 1800 afgeschaft, en bleven wel nog als een soort vredegerecht bestaan voor de rechtspraak. In: T. VAN LANDEGHEM, Van het 'ancien régime' naar de nieuwe tijd, ook te Beveren, *HLVB*, 1961, blz.126-138. De Fransen organiseerden ook voor het eerst verkiezingen in elke gemeente. In Beveren brachten 277 begoede burgers hun stem uit. Eugeen Limpens die uit Lokeren afkomstig was, werd eerst commissaris van het kanton Beveren, vanaf 1800 burgemeester. Het kanton Verrebroek bestond uit Verrebroek zelf, verder Doel, Kieldrecht, Stekene, Kallo en Sint-Gillis, later werd Sint-Gillis de hoofdplaats van het kanton. Het kanton Sint-Niklaas bestond uit de stad zelf, verder Sint-Pauwels, Nieuwkerken, Sinaai, Belsele, Waasmunster, Elversele, Tielrode, Temse en Rupelmonde. Het kanton Haasdonk omvatte o.a. Zwijndrecht en Burcht.
78. De laatste ambteraren die te Beveren een functie hadden onder de heer waren hoogbaljuw Jean Marie Annez, baljuw Geeraert Braye, stadhouder Jacobus Rochus de Belie, meier Jean François Van Geertsom, burgemeester Charles Nicolaas Dullaert. Zij zouden al hun functies en rechten verliezen. In 1796 kwamen in Kallo de plaatselijke baljuw, burgemeester, schepenen en griffier een laatste maal bijeen. Een lid van de administratie, Jean Bernard Van Craenendonck, kwam hen dit namens de bezetter melden. In: R. VAN GERVEN, De Familie van Landeghem in het Land van Beveren, *HLVB,*1960, blz.31-48.
79. Pieter Xavier de Brouckhoven de Bergeyck was in 1764 gehuwd met een afstammelinge van de familie Goubau die voordien op Cortewalle woonden. De graaf zou in 1807 overlijden. Het kasteel werd toen in de zomer bewoond, in de winter vertoefde de familie in Antwerpen of Mechelen. In: G. WILLEMS, R. WILLEMS, *Cortewalle*, Bornem, 2000. Zoon graaf Karel Frans was vele jaren burgemeester van Melsele. Hij zou in 1828 door Willem I worden afgezet omdat hij het pasgestichte klooster van de Zusters van Liefde niet wilde sluiten. Dit klooster zou later bekend worden als *'het Hofken van Melsele'*. Er werd al vrij vroeg naast ouderlingenopvang, ook onderwijs gegeven. In: R. WEEMAES, *Melsele onder de schuts van Onze Lieve Vrouw-Parochiekerk en Gaverlandkapel*, Beveren, 1981.
80. Jan Baptist De Kever was in 1764 in Beveren geboren en na desertie uit het Oostenrijks leger, onder de Fransen commissaris geworden van het kanton Haasdonk. Hij kwam er in conflict met Tassijns, die eerste voorzitter van het kanton was geworden in de plaats van De Kever. In 1799 werd Tassijns, de vroegere griffier van Zwijndrecht, door De Kever ter dood veroordeeld, wat toen heel wat weerklank in het Waasland vond. De Kever werd in 1800 afgezet en zou in 1834 zelfmoord plegen. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
81. In Beveren werd er begin 1797 een uitgeholde eik als vrijheidsboom op de Markt geplaatst. Dit ging meestal gepaard met een dorpsfeest. In de zomer van dat jaar troepte een grote menigte samen om de heropening van de kerk te vragen. In: T. VAN LANDEGHEM, Van het 'ancien régime' naar de nieuwe tijd, ook te Beveren, *HLVB*, 1961, blz.126-138. In 1792 noteerde een ijverige ambtenaar in Belsele '*mitsgaders dat tot een teken van genoegen het souden convenieren, evenals op alle andere plaetsen van de lande van Waes, te stellen eene vrystaeck, met een roode mutse van liberteyt, ende de drij couleuren van de Fransche natie*. ' In Sinaai werd in 1793 de abdij van Boudelo door de Fransen bezet en geplunderd. De nog aanwezige paters dienden een grote som geld te geven, en later de abdij te verlaten. In 1797 werd deze uitgeroepen tot een Tempel der Rede. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877.
82. De kapel van Gaverland werd afgebroken door de Fransen, de materialen werden door De Kever herbruikt. Tijdens de heropleving onder Napoleon werd er eerst een strooien kapel, nadien een houten kapel gezet die dienst deed tot 1840, waarna een stenen kapel in de plaats kwam. In: J. VAN VLIERBERGHE, De kapellen in Waasland, *AOKLVW*, deel 48, 1936, blz.7-40.
83. In Zwijndrecht werden heel wat eigendommen verkocht aan burgemeester François Smet. In: A. HULSTAERT, Eigendommen in 1782 te Zwijndrecht toebehorende aan de geestelijkheid en liefdadigheidsbesturen, *HLVB*, 1959, blz.72-81.
84. In Beveren werd de onderpastoor gevangen genomen en naar Gent gevoerd. Pastoor Cypers, zelf nog een oud-student van Jan Frans Van de Velde, werd verboden om nog missen op te dragen. In: R. WEEMAES, *Overleven in de*

kering, Eximius Van de Velde (1743-1823), Beveren, 1998. In Zwijndrecht werd pastoor Cop verbannen naar Frankrijk. Hij kwam in Frans Guyana terecht waar hij kon ontsnappen naar Brits Guyana. Uiteindelijk stierf hij op terugreis naar Europa in 1799, op volle zee. De vandalenstreken in zijn parochie werden in 1798 als volgt toen genoteerd: '*de parochianen hadden het hartzeer van te zien dat de kleederen van Onze Lieve Vrouw, de linnen en ander kerkgewaad door vreemde schaamtelooze en ontuchtige vrouwen, die de roovers bijgestaan hadden, verbruikt wierden'* In: D. VERELST, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, deel 2, Zwijndrecht, 1993.

85. Einde 1794 verbleef een garnizoen Franse soldaten in Lokeren. Ze begingen gruwelijke misdaden tegen de plaatselijke bevolking: steekpartijen, vernielingen, plunderingen, moordpartijen. Een ooggetuigenverslag van de chirurgijn spreekt van sporen van bajonetsteken en schotwonden. In: H. KLEIN, Bij den aanvang der Fransche overheersching te Lokeren, *AOKLVW*, deel 52, 1941, blz. 13-22.
86. Jonge opstandelingen van de Boerenkrijg werden te Sint-Niklaas in de val gelokt door de Fransen. Op een boerenerf werd een van die mannen binnengelaten en beschermd door een boerenmeid. De Fransen pakten hem op, sleurden hem naar buiten en vroegen aan de buren of ze deze man kenden. '*Dan wierden de Franschen zoo kwaed, dat de meyd hun leyders had wijgemaekt, dat zij haer meenden te dooden. En de jongen werd nog op zelfde oogenblik daer voor de kop geschoten en viel als een martelaer voor zijn geloof en vryheid*'. In: T. PENNEMAN, De Franse Tijd en de Boerenkrijg in het Land van Waas, *AOKLVW*, deel 77, 1974, blz.27-39. In Stekene dreigden de Fransen alles in brand te steken. Een plaatselijke schone, dochter van de meier, deed een smeekbede om het dorp te redden. Zij huwde later met de zoon van een Franse generaal. Ook in Sinaai gebeurde er iets gelijkaardigs. In: F. DE POTTER, J. BROECKAERT , *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1877. De Boerenkrijg of '*groote inlandsche oorlog'* zou slechts een 10-tal dagen duren.
87. In Beveren waren er in 1767 een 12-tal wevers, dit zou stijgen tot een 30à40-tal tijdens de Franse periode. In 1796 waren er 107 spinsters en 67 kantwerksters, dit werden er 600 spinsters (1812) en 500 kantwerksters (1819). In: F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
88. In Lokeren bond hoedenfabrikant Vranken zijn arbeiders aan zich door ze te laten wonen in door hem opgerichte arbeiderswoningen. In: Petrus Jacobus Franciscus Vrancken (1757-1833), een Lokerse hoedenfabrikant en kunstverzamelaar, en de Lokerse hoedenmakerij van het einde van de 18de eeuw tot ca 1870, *AOKLVW*, deel 113, 2010, blz. 113-252. De Lokerse hoedensector was begin 19e eeuw vrij belangrijk, maar betekende in geproduceerde waarde toen nog altijd maar een kwart van de Sint-Niklase katoensector. Met de wet Le Chapelier werd het vanaf 1795 voor arbeiders ook onmogelijk om zich te verenigen. Er kwam ook een werkboekje dat de arbeiders aan het patronaat bond.
89. Lokerse arbeiders werden in 1807 opgevorderd om te werken aan de Antwerpse haven, ook de boeren dienden toen grond te vervoeren met kar en paard. In: H. KLEIN, Het opvorderen van arbeiders te Lokeren onder Napoleon I, *AOKLVW*, deel 46, 1934, blz. 87-92. Voor de bouw van militaire versterkingen op het Vlaams Hoofd werden toen Spaanse krijgsgevangenen ingezet. In: J. VAN KERSHAVER, Zwijndrecht's verleden, *AOKLVW*, deel 50, 1938, blz. 145-160. Het Bonapartedok dateert van die tijd. Op de Scheldeoever aan Wase kant werd vanaf 1809 ook de aanzet gegeven voor de bouw van een nieuwe stad.
90. De economische groei van Sint-Niklaas had het bevolkingsaantal er in het laatste kwart van de 18e eeuw met ongeveer een derde doen stijgen. In gans het Waasland waren er tijdens de Franse bezetting ongeveer 80.000 inwoners. Dit aantal zou stijgen naar 95.000 onder koning Willem I en 107.000 in 1830. In: J. TROMMELMANS, Een zeldzaam verslag over de toestand van de landbouw in het Land van Waas en in beide Vlaanderen in het begin van de XIXe eeuw, *AOKLVW*, deel 86, 1983, blz. 245-282.
91. Jan Frans Van de Velde verzette zich al tegen de bemoeizucht van keizer Jozef II. In 1784 werd hij uit al zijn functies te Leuven gezet. Na een tijd ondergedoken te zijn geweest in een abdij in Wallonië keert hij in 1790 terug naar Leuven. Later steunde hij de Franse eedweigeraars, en vluchtte naar Nederland en Duitsland. In 1797 hield de Leuvense universiteit op te bestaan. In Duitsland bezocht Van de Velde per koets of zelfs te voet heel wat steden en hun bibliotheken, hij werkte er aan een studie over het lutheranisme. Als bibliothecaris van de universiteit had hij de verhuis van de collectie boeken naar Nederland gecoördineerd. Vanaf 1802 laat hij deze terugsturen naar Beveren, waar hij zelfs beroep kon doen op de ruimere woningen van zijn vrienden Jan Baptist Versmessen en dokter Eeckelaert. Als zeventiger werd hij opgesloten in een Parijse gevangenis (1811) om nadien in verplichte ballingschap te gaan naar de Franse Ardennen tot 1814. Nadien keerde hij via Sint-Niklaas terug naar zijn geboortedorp Beveren waar een grote volksmenigte en klokkengelui hem opwachtte. Hij overleed in 1823 en liet een rijke collectie van 25.000 boeken na. In: R. WEEMAES, *Overleven in de kering, Eximius Van de Velde (1743-1823),* Beveren, 1998. Van de Velde was gedurende meer dan 25 jaar bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek. Zijn eigen bibliotheek werd in 1831 openbaar verkocht. Naast zijn intellectuele bezigheden had hij nog voldoende aandacht voor de dorpsmensen: '*Eenige dagen voor zijne dood, wanneer te Beveren onder het arm volk eene zeer*

geweldige en besmettelijke ziekte heerschte, ging die bijna tachtentigjarige grijsaard van huis tot huis, van hut tot hut, bezoeken alwie er van aangeraakt was, hij gaf hun troost en hulp…' In: T. DE DECKER, 'Eximius Van de Velde', levensbeschrijving, *AOKLVW*, deel 6, 1876, blz.1-296.

92. Franse troepen waren meestal nadrukkelijk aanwezig in het Waasland, dit had ondermeer ook te maken met de aanwezigheid in en rond Antwerpen van Engelse troepen. Zo werd Antwerpen ingenomen in juli 1794 nadat het Engelse leger de stad eerder al had verlaten. Kort tevoren had men de Borgerweertpolder nog onder water gezet om de Franse opmars te stoppen. In D. VERELST, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, deel 2, Zwijndrecht, 1993. In 1814 zouden ook geallieerde troepen van kozakken, Pruisen en Engelsen in onze streken vertoeven. De Borgerweertpolder werd opnieuw onder water gezet maar nu door de Fransen om de Engelse troepen tegen te houden. In: J. VAN KERSHAVER, Zwijndrecht's verleden, *AOKLVW*, deel 50, 1938, blz. 145-160. De Russische tsaar reisde toen per koets van Gent naar Antwerpen en passeerde Lokeren, Sint-Niklaas en Beveren. In: T. DE DECKER, 'Eximius Van de Velde', levensbeschrijving, *AOKLVW*, deel 6, 1876, blz.1-296.
93. In Beveren overleefde de Congregatie van Anna Piers op Hof ter Welle de Franse bezetting door een meisjespensionaat op te richten in 1795. In Temse daarentegen werd het Predikherenklooster waar zusters eveneens een meisjespensionaat uitbaatten in 1797 gesloten, hun domein werd verkocht. In Kallo werd er onder burgemeester Spanoghe een gemeenteschool opgericht voor behoeftige jongeren *'aldus zal men ijver en leerzucht bij de arme kinderen opwekken, zij die zo niet door de bespiegeling van de ellende… zonder hoop er ooit te kunnen uit opkomen…*' In: H. DE GROOTE, Bij het tweede eeuwfeest der geboorte van Cornelius Martinus Spaenhoven (Spanoghe). Doel 1758, *HLVB*, 1958, blz. 89-103.
94. In Sint-Niklaas werden in 1806 drukkers en boekhandelaars vermeld. In : O. BORGHGRAEF, Twee eeuwen ballonvaart in het Land van Waas (1784-1984), *AOKLVW*, deel 90, 1987, blz. 5-108.
95. C. RUTS, De 19de eeuwse krankzinnigenzorg te Sint-Niklaas, Het Sint-Hiëronymusgesticht (1852-1874), *AOKLVW*, deel 91, 1988, blz. 69-204.
96. De eerste stoommachine te Sint-Niklaas kwam er in 1827. Het omzetten van verhit water tot bewegingsenergie werd voor het eerst in 1782 toegepast door de Engelsman James Watt. In: K. BOON, De sociaal-ekonomische transformatie van Sint-Niklaas, 1700-1850, *AOKLVW*, deel 94, 1991, blz. 105-182. Door een speciaal belastingssysteem was Sint-Niklaas er in geslaagd heel wat industriëlen naar hier te trekken waardoor het voor 1806 de leiding kon nemen van de Oostvlaamse katoenindustrie. In C. VANDER STRAETEN, De boterrellen van 1787 te Sint-Niklaas, *AOKLVW*, deel 110, 2007, blz.131-146. Nadien zou het aantal weefgetouwen in Gent vervijfvoudigen.
97. Begin 19e eeuw bedroeg het gemiddelde dagverbruik aan graan ongeveer 0,5 l per persoon, in de 18e eeuw was dit nog 1 l. De gemiddelde vleesconsumptie bedroeg toen 10 à 11 kg per persoon per jaar, in de 18e eeuw was dit nog 15 kg. In F. MEIRE, *GVLVB, Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985.
98. Het rotatiesysteem zag er als volgt uit: 1e jaar aardappelen, 2e jaar tarwe, 3e jaar rogge en klaver, 4e jaar klaver, 5e jaar tarwe of rogge, 6e jaar haver, 7e jaar vlas, 8e jaar tarwe met rapen als nateelt. In: J. TROMMELMANS, Een zeldzaam verslag over de toestand van de landbouw in het Land van Waas en in beide Vlaanderen in het begin van de XIXe eeuw, *AOKLVW*, deel 86, 1983, blz. 245-282. Tarwe was het duurste gewas, klaver en rapen was wintervoer voor het vee. Aardappelen werden ook hier ingevoerd in de 18e eeuw. En de Wase vlasteelt was beroemd tot in het buitenland. Tot 75% van de vlasoogst werd geëxporteerd naar het buitenland. De marktprijzen te Sint-Niklaas voor diverse teelten zoals granen, aardappelen en vlas volgde een bepaalde tendens: dalend in de jaren 20, nadien stijgend tot de jaren 70 van de 19e eeuw. Rogge was het belangrijkste broodgraan, pas na 1820 zou tarwe mee aan bod komen. Op de Sint-Niklase markt werd einde 18e eeuw ongeveer 22 ton vlas per week verhandeld, rond 1870 werd dit 60 à 70 ton. In: W. RONSIJN, De donderdagmarkt van Sint-Niklaas, 1720-1900. Een reconstructie van meer dan anderhalve eeuw prijzen en handelsvolume, *AOKLVW*, deel 115, 2012, blz. 111-156. Eerder had de Duitser Schwerz diverse reizen in het Land van Waas gemaakt waarbij zijn bevindingen de Duitse landbouw zouden vooruit kunnen helpen. Hij bemerkte naast het rotatiesysteem, ook de bolle akkers op, en de grote aanwezige kennis over bemesting. *'Alle dorpen hebben uitzicht, welstand en reinheid dat den reiziger opvalt, die in andere gewesten, waar dergelijke hulpmiddelen en sulk een werklust ontbreken, deze dingen niet vond*'. In P. THUYSBAERT, Het Land van Waes, Bijdrage tot de Geschiedenis der Landelijke Bevolking in de XIXe eeuw, *AOKLVW*, deel 32, 1913.
99. De rederijkerskamer De Goudblomme was verboden onder het Franse bestuur en startte nadien terug op. In 1816 kwam er een ander theater, La Société des Cléfs d'Or. Vaak ging dit gepaard met het organiseren van bals. In: C. VANISTENDAEL, Les Cléfs d'Or: de geschiedenis van een theater- en danszaal te Sint-Niklaas 1782-1819, *AOKLVW*, deel 114, 2011, blz. 225-252.
100. R. VAN GOETHEM, Het Archief van Nieuwkerken-Waas, *AOKLVW*, deel 63, 1958, blz. 253-323.

101. In Beveren volgden 3 gemeenteonderwijzers cursussen in Gent vanaf 1824. Er werd toen gemeentelijk onderwijs gegeven op *Tijskenshoek* (vader en zoon Van Goethem), en op *de Markt* (Van Broeck). Naast de gemeentelijke wedde werd er nog schoolgeld betaald door de ouders (0,3 à 0,5 frank/maand). Jean Marie Bombeke vroeg 1,3 frank in zijn '*Nederduytsche en Franse kost- en dagschool*', en werkte zelfs een tijdje met een ondermeester. De zusters van het Geestelijk Hof vroegen zelfs 4 frank/maand. Er werd meestal les gegeven in de woning van de onderwijzer zelf, het eerste gemeentelijk schoolgebouw zou er in Beveren pas komen in 1831. Er waren in totaal 379 leerlingen in 1826, onder het Franse bewind was dit teruggevallen tot nog 140 leerlingen. Waar er voordien een individueel onderwijssysteem bestond waarbij elke leerling individuele opdrachten kreeg, zou er onder het Nederlandse bewind meer aandacht ontstaan voor het klassensysteem. Meestal zaten die verschillende klassen wel in één lokaal. In: D. DEBAECKE, M. GOOVAERTS, *GVLVB, Het onderwijs in Beveren tijdens de 19e eeuw,* Beveren, 1988.
102. Katholieke en liberale krachten waren onder Willem I beginnen samenwerken en organiseerden de revolutie. Na 1839 zou dit unionisme afbrokkelen en gingen de liberalen meer samenwerken met de vroegere orangisten. In: *De 25 dagen van Vlaanderen*, deel 16, 2006.
103. Een 26-jarige arbeider uit Melsele, Fredericus Maes, werd op een marktdag om 8u 's morgens onthoofd. In: A. BUVE, Sint-Niklaas-Waas, Gemengd nieuws van vroeger en nu, *AOKLVW*, deel 60, 1954, blz. 353-354.
104. Een typische werkmanswoning in Kallo werd als volgt beschreven: in steen en pannen, sommige in hout. Enkel het huis was in eigendom, de grond behoorde toe aan de polder. Er waren zelden meer dan 2 benedenplaatsen en een trapzolder. In het huisje waren enkel noodzakelijke spullen zoals tafel, bed, stoelen, kleerkast, koffiekan aanwezig. Soms huisden er konijnen en hennen in, vooral om diefstal te voorkomen. In: P. THUYSBAERT, Het Land van Waes, Bijdrage tot de Geschiedenis der Landelijke Bevolking in de XIXe eeuw, *AOKLVW*, deel 32, 1913. Een rijkere hoevegebouw was uit baksteen gemaakt en omgeven door houten stallingen. De muren waren witgekalkt, in vele huizen waren er al glazen vensters, de hoeve was voorzien van een strooien dak. Bij de inboedel kon men een volledig bestek terugvinden, naast bakgerief, een spiegel, een staande klok, kandelaars, timmergerei,… Er waren zowel *pluymen* bedden, als *kaffen* bedden (voor inwonende knechten en meiden). Op *den Hoogen* was er bijna geen verschil tussen de woningen van een landbouwer en deze van een werkman, in de polders waren er meer grotere hoeves. De mensen droegen meestal linnen onderkleding, daarboven een rok, *jaksken*, een muts en een katoenen mantel (voor de vrouwen), en een blauwe *kiel* of broek, een voorschootje en een hoge viltenhoed (voor de mannen). Er werden al lederen schoenen gedragen, ook veel klompen. Het gebruik van de typische *klak* zou pas einde 19e eeuw ingang vinden.
105. Zo redde Van de Velde een aantal portretten uit de universiteit uit handen van de Fransen en liet ze in 1818 vanuit Lier naar Temse brengen, '*over 't water en met de kerre naar Beveren'.* In: T. DE DECKER, 'Eximius Van de Velde', levensbeschrijving, *AOKLVW*, deel 6, 1876, blz.1-296. Ook de Beverse graven zouden regelmatig vanuit Temse fruit en groenten laten vervoeren naar hun verblijfplaatsen in Antwerpen en Mechelen. De weg naar Mechelen ging via de Rupel. Het Bakkersveer te Kruibeke was een veerdienst die voer naar Antwerpen en ook door de stad Antwerpen gepacht werd. Het Bakkersveer bestond sinds de 16e eeuw. In: E. DILIS, Het 'Backersveer' te Cruybeke, voormalige eigendom der stad Antwerpen (1531-1819), *AOKLVW*, deel 23, 1904, blz. 185-272.
106. De diligenceverbinding bestond sinds 1835. Onderweg passeerde men tolhekkens. In: L. DE CLERCQ, Messagerieondernemingen, *AOKLVW*, deel 71, 1968, blz. 241-254.
107. De ouderlingenopvang was in de 18e eeuw nog vrij primitief en de vier Arm-huizekes dienden '*om eenige ongezonde of stinkende oude menschen te leggen. '* Er kwam een nieuw hospice in 1791 *en* in 1810 werd de kloosterorde van de Zusters Sint-Vincentius à Paulo opgericht die in opdracht van de Godshuizen de zorg voor de ouderlingen zou overnemen. In 1840 zou een nieuwbouw worden opgericht. In: A. DE SCHRUVER, Notice historique des établissements de bienfaisance de la ville de Saint-Nicolas, A*OKLVW*, deel 18, 1899, blz. 305-392.
108. In Sint-Niklaas werd in de straten rond het centrum vanaf 1859 straatverlichting ingevoerd op basis van lichtgas (=steenkoolgas). Dit verving de vroegere olielampen. In: A. BUVE, Norbertus-Lodewijk Billiet, dichter en bard, *AOKLVW*, deel 60, 1954, blz.329-352.
109. De Burgerwacht was in 1830 overal in het land opgericht en bestond in het Waasland alleen al uit duizenden patriotten die vanuit Lokeren en Sint-Niklaas in augustus 1831 naar Beveren trokken om de Nederlandse opmars te helpen stoppen. Heel wat Nederlandse soldaten werden toen krijgsgevangen gemaakt. In: G. WILLEMSEN, Les évènements de 1830-1831 à St Nicolas, *AOKLVW*, deel 24, 1906, blz. 11-65. België had in die beginperiode immers nog geen leger en mocht van de grote Europese mogendheden zich ook toen zelf niet verdedigen. Dit verklaarde ook waarom Leopold I steun zocht bij de Fransen. Pas in 1833 zou het Franse leger vervangen worden door Belgische soldaten. In 1832 was er een Franse legerbasis opgericht in Sint-Niklaas van waaruit de belegering van Antwerpen zou georganiseerd worden. Franse gekwetsten werden verzorgd op het Geestelijk Hof te Beveren, een

Franse generaal overnachtte er zelfs bij de graaf. In: A. BUVE, Waasland in de strijd voor onafhankelijkheid (1830-1732), *AOKLVW*, deel 64, 1960, blz.5-42.

110. In 1853 ontstond een opstand van een 3000-tal armen. In: A. BUVE, De bloedige onlusten te Sint-Niklaas in de jaren 1853 en 1854, *AOKLVW*, deel 70, 1967, blz. 87-93. De voedselrellen hadden te maken met de hoge internationale graanprijzen. In 1854 was er lokaal zelfs een goede graanoogst. In: W. Ronsijn, Voedselrellen op de weg naar de globale voedselmarkt, AOKLVW, 2021, p. 259.
111. Later schreef men '*in 1794 sloeg het wangedrocht der fransche omwenteling zijne met bloed besmeurde klauw op ons trillend België neder'* in: T. DE DECKER, Korte levensschets van doctor Van de Velde, *AOKLVW*, deel 8, 1880, blz.245-262. Wanneer ze de Oostenrijkse troepen in 1792 voor een eerste keer hadden verslagen werden ze nog '*onze verlossers uit de slavernij*' genoemd.
112. In 1798 dienden de inwoners van Sint-Niklaas allerlei diensten en goederen aan de Fransen te leveren. Bezwaarschriften hiertegen door de gemeenten haalde niet veel uit. Door zijn ligging op de belangrijke weg van Gent naar Antwerpen, waren er heel wat troepen op doorreis die uiteraard op zoek waren naar logement. Er werd een lange lijst met meer dan 100 namen opgesteld, pas later zouden ze door het gemeentebestuur hiervoor vergoed worden. In: G. WILLEMSEN, La guerre des paysans, *AOKLVW*, deel 17, 1898, blz.169-248. In België dienden 300.000 paar lederen schoenen gemaakt te worden door lokale schoenmakers die werden betaald in assignaten. Ook bakkers en beenhouwers werden gevraagd de troepen van levensmiddelen te voorzien. In 1797 werd overal een zware oorlogsbelasting opgelegd. In Sint-Niklaas werd een lijst met de namen van meer dan 400 gezinshoofden opgesteld die dienden te betalen volgens hun vermogen. Ook '*de meesteresse van 't kleyn geel'* en de 3 religieuze ordes (sieckhuys, oratorie en klein spinhuis(=paters Recoletten)) stonden op deze lijst. In: G. WILLEMSEN, Documents pour servir à l'histoire de St. Nicolas sous la domination Française, *AOKLVW*, deel 18, 1899 , blz. 449-492. Vele dorpen dienden een lening aan te gaan om de belastingen te kunnen betalen, kerken verkochten zelfs hun zilverwerk.
113. M. VAN STAPPEN, *Evolutie van de Beverse gemeenschap tussen 1900 en 2000*, *HLVB*, 2008, blz. 182-190 en 226-239.
114. Het Molenbergkasteel of in de volksmond '*het Zwart Hekken'* genoemd en de woning ernaast , de latere woning van dokter De Paep, dateren beide uit de 18e eeuw en zijn gebouwd door telgen uit de familie Annez. Er waren door huwelijk verwantschappen met de familie de la Kethule en ook met de familie Versmessen, wat de namen van de 19e eeuwse bewoners verklaart. In: R. WILLEMS, De adellijke familie Annez de Taboada en hun band met Beveren, *HLVB*, 2008, blz. 207-214.
115. Ten opzichte van de 18e eeuw was dus het roggeverbruik zowat gehalveerd rond 1850! Dit had te maken met de stijgende graanprijzen waardoor er minder brood geconsumeerd werd. Het is ook toen dat er ook hier massaal aardappelen zouden verbouwd worden, als alternatief voedingsmiddel.
116. In het begin van de 20e eeuw behoorde België bij de belangrijkste industrielanden ter wereld. De Antwerpse haven en de Vlaamse textielindustrie waren hiervan belangrijke peilers.
117. In Burcht werd in 1873 een spaarkas opgericht. Het socialisme zou ook in het Waasland voor een groeiend conflict tussen patroons en arbeiders zorgen. In het Sint-Niklase gildenhuis verenigden patroons en arbeiders zich dan weer rond christelijke principes om '*aan hun eigen lot overgelaten leden van de groote werkmansfamilie, bazen en gezellen, in een broederlijke kring te vereenigen'*. Er waren rond 1889 al een 1500 leden. Er werd financiële steun gegeven aan stakers, er kwamen goede prijsafspraken met kolenhandelaars, en men promootte het meervoudig algemeen kiesrecht. In: H. COLPAERT, Jan Nobels (1856-1923), een biografie, *AOKLVW*, deel 110, 2007, blz.205-330. De eerste christelijke mutualiteit kwam er in Sint-Niklaas in 1890, in Zwijndrecht pas in 1921. Einde 19e eeuw werd er een wekelijkse bijdrage gevraagd van 3 à 5 centiemen.
118. De fusie van gemeenten dateert van 1977. In het Waasland (arrondissement Sint-Niklaas) bleven van de 28 gemeenten er nog 7 over: Kruibeke, Beveren, Sint-Niklaas, Lokeren, Temse, Sint-Gillis, Stekene. Burcht en Zwijndrecht fusioneerden verder tot één gemeente, beide gemeenten waren sinds 1923 al bij de provincie Antwerpen gevoegd, de parochies bleven wel onder het bisdom Gent werken. Waasmunster behoorde tot het arrondissement Dendermonde, Moerbeke tot het arrondissement Gent. In heel wat gemeenten lokten deze fusies heel wat protesten uit. Het Boudelodorp Klein-Sinaai dat een eigen kerk had sinds 1853, was een gehucht van Sinaai en zou na de gemeentefusie worden overgedragen naar Stekene, Sinaai zelf kwam bij Sint-Niklaas. Niet overal zouden dorpsgemeenschappen met een eigen kerk en dus parochie, uitgroeien tot een aparte gemeente. Zo had Puivelde een kerk sinds 1906, maar bleef een gehucht van Belsele. Ook op het Vlaams Hoofd (Sint-Anneke, gehucht van Zwijndrecht en sinds 1923 bij de stad Antwerpen) en in Prosperpolder ontstonden er einde 19e eeuw-begin 20e eeuw aparte parochies, maar op gemeentelijk vlak veranderde er niets.
119. L. SCHIETEKAT, Van Vlasblomme tot spinrokken: de vlasnijverheid, *Nieuwkerkse kronieken*, juli 2001, blz. 34.

120. E. REYN, A. VLEESCHOUWER, Het Scheldewater is overal over de dijken gelopen*, HLVB*, 2003, blz. 7-26.
121. De alleenheerschappij van de katholieke partij werd in de dorpen *'door pastoors, kloosters of kasteelheren als absolute en onbetwiste meester '* gekocht in ruil voor tewerkstelling. Vaak was er bij verkiezingen heel wat lasterlijke taal in de kranten: '*eener der rijkste personen… die zijn hele leven niets gedaan heeft dan wandelen, op jacht gaan,…*' en '*paters en nonnen baden dat hun tanden rammelden'* in: H. LIEBAUT, De politieke evolutie van het Waasland tussen 1790 en 1940, *AOKLVW*, deel 108, 2005, blz.211-371.
122. *Waar is de tijd*, deel 17, Zwolle, 2002.
123. Begin 20e eeuw kregen de eerste elektriciteitskabels naar Beveren elektriciteit vanuit Antwerpen door een kabel die getrokken werd onder de Schelde*, in: Waar is de tijd,* deel 7, Zwolle, 2002. In Nieuwkerken kwam pas in 1911 de eerste gasverlichting in de straten, elektriciteit was er voorhanden sinds 1923. In Verrebroek waren er tot in 1924 '*lantaarnaanstekers*' actief in het dorp.
124. T. VAN LANDEGHEM, M. BEELDENS, Herbergen van Kallo*, HLVB*, 1969, blz. 121-136.
125. Voor de aanleg van de autosnelweg E3 ontstonden er zandwinningsputten op de plaats waar nu het recreatiedomein De Ster is gelegen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hier ook een vliegveld voor hulpvliegtuigen. In*: De Beverse Klok,* september 2006.
126. De industrialisatieplannen op de Wase linkeroever van de Schelde werden in gans het Waasland met argusogen gevolgd. Er werden terecht compensaties gevraagd, immers '*geen andere streek was zo zwaar getroffen in haar materiële belangen door 1830 als de streek van Sint-Niklaas'*. In: N. VAN CAMPENHOUT, Politiek-maatschappelijke beschouwingen van een Sint-Niklase burgemeester anno 1960, *AOKLVW*, deel 107, 2004, blz. 339-356.
127. Edmond Meert (°1885) kwam uit een liberale fabrikantenfamilie. Hij werd '*fabrikant van geweefsels'* genoemd, en produceerde later te Sint-Niklaas ook wollen en katoenen tapijten. Het wol werd vanuit Roubaix ingevoerd. In de jaren 20 werkten er tot 1000 arbeiders bij Meert. Hij kocht Hof ter Saksen als een tweede verblijf, maar zou er op het einde van zijn leven permanent verblijven. In: L. SCHIETEKAT, Van Vlasblomme tot spinrokken: de vlasnijverheid, *Nieuwkerkse kronieken*, juli 2001, blz. 35-39.
128. Kringleven, *HLVB*, nr. 1, 1969, blz. 3-6.
129. De Gewestelijke Maatschappij voor Woningbouw werd te Beveren in 1922 opgericht en bouwde er circa 2500 woningen. Ook in andere Wase gemeenten waren er gelijkaardige initiatieven.
130. De Commissie voor Openbare Onderstand (COO) werd in 1925 opgericht, de OCMW's dateren van 1976.
131. Onder andere in Bazel brak begin 20e eeuw nog een tyfusepidemie uit met heel wat doden.
132. In 1983 starten de secundaire vrije onderwijsnetten in Beveren een samenwerking: Sint-Lodewijk, Anna Piers en O.L.Vrouw van Gaverland (*Het Hofken van Melsele* in de volksmond). In 1997 is de nieuwbouw klaar en later komt er nog een samenwerking met het plaatselijke GTI en met Sint-Joris (Bazel). Het GTI werd opgericht in 1959 en was een gemeentelijke reactie op de eerdere vestiging van een Bevers atheneum (*Donkvijverstraat)* in 1954.
133. Dokter De Paep was in 1927 samen met de Congregatie der zusters H. Vincentius à Paulo, de oprichter van de Sint-Annakliniek in Beveren, 5 jaar later kwam er ook een materniteit. In: N. WOUTERS, Het geval De Paep (1898-1985): oorlogsherinnering, beeldvorming en lokale geschiedschrijving, *HLVB*, 2009, blz.25-31. De Paep was politiek actief voor de Volksunie en haalde in 1965 10.000 voorkeurstemmen in het Waasland. Hij werd senator in 1971. In B. DE COCK, *Welig en Woelig Waasland,* Deel 1, Zele, 1976.
134. Alexander de Browne (+1910) was een bankier en ondersteunde de toenmalige koning Leopold II financieel. Hij werd schatrijk door zijn aandelen in een bedrijf dat Afrikaans ivoor en rubber verhandelde. De woning op de Beverse markt werd een buitenverblijf voor zijn familie na het verdwijnen van de familie Ciamberlani. Achter de woning was een groot parkdomein gelegen dat later verkaveld werd en dat ook het vroegere huis Piers omvatte. Zijn weduwe (+1940) schonk een deel van dit domein om er het Gildenhuis op te bouwen. De Browne zou samen met de Beverse graaf Florimond in 1898 de Beverse NV voor het bouwen van werkmanswoningen oprichten. In: K. POSCHET, Alexandre de Browne de Tiège (1841-1910): "bankier van Leopold II" en "baron van de afgekapte handen", *HLVB*, 2010, blz. 213-255. Graaf Florimond zou 24 jaar senator worden en staat ook bekend als de schenker van de grond in 1905 voor de nieuwe kerk op het Vlaams Hoofd.
135. Het Ministerie van Defensie verkocht het beschermde Fort, dat sinds de jaren 50 stond te verkommeren, in 2012 aan de Antwerpse havenindustrieel Fernand Huts, die eerder ook al de pastorijen van Melsele en Kieldrecht in zijn bezit had.
136. De eerste klompen werden in het Waasland machinaal vervaardigd in 1911 (De Klinge). In: P. HESTERS, *De klompenmakerij*, Wachtebeke, 1986. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden hier massaal klompen vervaardigd voor de soldaten die in de modderpoelen aan de IJzer dienden te vechten. Dit schoeisel deed het in de slijk beter dan de legerschoenen. De laatste blokmakersstallen zouden te Nieuwkerken actief blijven tot 1970. Rond 1930

werkte nog de grote helft van de beroepsbevolking in de klompensector, een kleine helft in de landbouw, er waren toen 300 havenarbeiders en 50 vrouwen werkten in de breifabrieken van Sint-Niklaas.

137. Fort Sint-Marie werd een marinedepot sinds 1961, momenteel is er een marineschool gehuisvest. De defensieve dijk tussen de 2 forten werd aangelegd om Melselepolder te laten overstromen bij militaire verdedigingsacties.
138. De kerncentrale van Doel begon men te bouwen in 1970, de thermische centrale van Kallo werd in 2013 afgebroken. De bouw van de Liefkenshoektunnel startte in 1987, van de Kallosluis in 1971. De Deurganckdoksluis, die de verbinding moet vormen tussen het dok zelf en het Waaslandkanaal, en dus de 2e sluis in het havengebied wordt, is in aanbouw sinds 2012.
139. De grote onteigeningen in de polder startten in 1969,einde 1975 waren al 136 hoeven en 156 woningen onteigend. In: B. DE COCK, *Welig en Woelig Waasland,* Deel 1, Zele, 1976. Nog in 2010 had er een afbraak van diverse hoevegebouwen plaats.
140. In 2009 startten de werken in Prosperpolder om tot een overstromingsgebied te komen dat het grootste brakschorrengebied van Europa zou worden. Een nieuwe dijk die van zuid naar noord loopt, verdeelt als het ware de vroegere polder in 2 stukken. Inmiddels staat het deel dat aan de Schelde grenst onder water, in Nederland gaat ook de Hedwigepolder een zelfde lot beschoren worden. Dit alles kadert in een Europese richtlijn waarbij natuurcompensatie centraal staat. Het dorpscentrum van Prosperpolder zelf zou behouden blijven.
141. De hertogelijke familie had altijd al een interesse gehad in nieuwe landbouwtechnieken. Nieuwe investeringen in de polder hadden voor hen een belangrijke economische meerwaarde. Er werden toen in Prosperpolder beheerders aangesteld. In 1931 zou de Hedwigepolder –ingedijkt in 1904- verkocht worden aan de familie De Cloedt. In: M. TRIEST, G. VAN POUCKE, De Antoniushoeve in Prosperpolder, *HLVB*, 2012, blz. 107-128.
142. De recente nieuwbouw opende haar deuren in 2012, de vorige verbouwing waarbij een groot deel van de oude 19e eeuwse gebouwen eerst werden afgebroken, dateerde van 1977.
143. In: H. COLPAERT, Jan Nobels (1856-1923), een biografie, *AOKLVW*, deel 110, 2007, blz. 205-330. In 1987 startte een samenwerking tussen de privé-ziekenhuizen Maria Middelares (Sint-Niklaas), Sint-Anna (Beveren) en Sint-Helena (Sint-Gillis) en het openbare ziekenhuis De Pelikaan (Temse). Deze ziekenhuisfusie zou op haar beurt in 2007 gaan samenwerken met het AZ Waasland dat toen bestond uit de Stadskliniek, het vroegere Sint-Lodewijksgasthuis, en het Fabiolaziekenhuis van Hamme. Op dit moment telt het AZ Nikolaas 5 campussen in het Waasland. De 19e eeuwse krankzinnigenzorg in Sint-Niklaas leeft nog altijd verder in het Psychiatrisch Centrum Sint-Hiëronymus.
144. In de jaren 50 en 60 trokken paters van parochie naar parochie om er gedurende telkens 14 dagen met hun sermoenen de gelovigen te herinneren aan al hun plichten en ze op het juiste spoor te brengen. Het waren ook de jaren van de 'welbespraakte' pastoors zoals deken Sturm in Beveren –die actief bleef tot zijn 87ste levensjaar- en pastoor De Cock in Verrebroek.
145. Het Davidsfonds getuigt in 1910 in Sint-Niklaas: '*wij Vlamingen moeten bij een zeer groot deel van het ons aangedane onrecht een mea culpa slaan. Wij zelf zouden heel onzen handel en wandel moeten vervlaamschen'.* En de Beverse graaf Florimond de Bergeyck verontschuldigde zich nog in 1892 omdat '*hij het woord niet kon voeren in uwe schone taal, waarin hij alhoewel Vlaming van harte, niet geoefend was'*. In: P. VAN OYEN, De Vlaamse beweging te Sint-Niklaas, 1900-1914, *AOKLVW*, deel 93, 1990, blz. 5-104.
146. De Scheldebrug te Temse werd door het Belgisch leger opgeblazen om de opmars van het Duits leger te stoppen, ze zal pas hersteld worden in 1956.
147. De spoorlijn Mechelen- Terneuzen was tot 1951 in privé-uitbating.
148. Er was ook sinds 1869 een suikerfabriek in Moerbeke.
149. Momenteel is de auteur woonachtig in het mooie Limburse Halen dat een paar gelijkenissen vertoont als grensgebied tussen Brabant en Limburg. Het kleine stadje kende de doortocht van kleinere rivieren zoals de Gete en Velpe die eerder al altijd voor meer overstromingsproblemen zorgden, maar eigenlijk niet de grote poldergebieden zou kennen, ook niet de textielindustrie die in het Waasland voor zoveel tewerkstelling zorgde, en uiteraard ook niet de hedendaagse grote havenontwikkelingen. De landbouw domineerde er gans de 19e eeuw, de vele bossen deden er ook een belangrijke klompenmakersactiviteit ontstaan ('*kloenken'*), en op het einde van diezelfde eeuw zouden er beton- en papierfabrieken ontstaan, die vandaag ook nog verder leven. Er zou veel minder adel vertoeven, een treinverbinding kwam er pas in 1878. In de 18e eeuw was er een beperkte krankzinnigenzorg, maar er is nooit aanleiding geweest tot het oprichten van een *hospice*. Ook hier zou de schoolstrijd woeden en de plaats kreeg zelfs een plaats in de geschiedenisboeken door de bekende Slag der Zilveren Helmen uit 1914 waarbij het Belgische leger kortstondig de Duitse troepen een nederlaag kon toebrengen. Tegenwoordig is het een van de snelst groeiende gemeenten in Limburg, gunstig gelegen aan de kruising van de autosnelwegen E313 en 314.

150. De cijfers zijn in dit schema te interpreteren als goede schattingen en gebaseerd op gegevens uit diverse bronnen. Ze dienen vooral om enkele belangrijke sociaal-economische trends overzichtelijker weer te geven.
151. J. VAN REMOORTERE, *Dr. Gerard De Paep*, Beveren, 1989.
152. Langgeleden ontstond door met de noordelijke ijswinden meegevoerd zand, hier de zand- en zandleemlagen. Er werden ook stuifzandruggen gevormd. De Schelde liep toen nog in omgekeerde richting, via Dendermonde naar Gent en had nog geen uitweg via Temse naar Antwerpen. Pas later zou er een verbinding met de Oosterschelde ontstaan, en liepen de oevergebieden voor het eerst onder water: uit de moeraslanden zouden veen- of turflagen ontstaan. Met de stijging van de zeespiegel kwam er uiteindelijk ook een getijdewerking op de Schelde en werd er bij overstromingen, twee keer per dag een laag klei afgezet bovenop de veenlagen: de polders. Klei bestaat uit kleine zanddeeltjes (silicaten) die door hun typische plaatvorm water moeilijk doorlaten en allerlei mineralen goed kunnen vasthouden. Leemzand (silica) heeft een kleinere korrelgrootte dan zand waardoor op leemgronden en zandleemgronden, een minder goede waterdoorlaatbaarheid ontstaat dan op zandgronden. Mineralen spoelden hierdoor minder weg. Dit alles verklaart de vruchtbaarheid van de Wase bodem. Door in de zandleemstreek ook nog eens extra bolle akkers te maken, kwam er een nog betere waterbeheersing. Dergelijke combinatie van polders en bolle akkers op zo een klein gebied als het Waasland is tamelijk zeldzaam!
153. Mijn interesse voor genealogie en de evolutie van de mens is bepalend geweest voor het schrijven van deze bijdrage. Hiervoor werden talrijke andere bronnen geraadpleegd. Interessant hierbij is dat ook andere auteurs tot eenzelfde soort bevindingen komen. '*De onderliggende, gedurende duizenden jaren ingeslapen gedragspatronen die mede tot onze identiteit leiden zijn er nog'*, en '*het Waasland is niet alleen door zeewater maar ook door vreemde bezetters gemaakt*' schrijft de auteur. In: P. DE SCHEPPER, Bestaat de Waaslander nog?, *AOKLVW*, deel 114(2), 2011, blz. 9-23. '*De onbedwingbare neiging van de mens om zich te groeperen'* verklaart in evolutionair opzicht hoe er voordelen ontstaan voor zowel *'de leden met de beste overlevingskwaliteiten als voor diegenen met de minste. De top blijft zich met de groep verbinden zolang dat surplus betekent voor het individu onderaan de groep.'*
154. De oude Brugse Heirweg liep ondermeer via de dorpscentra van Beveren, Vrasene, Sint-Gillis en Stekene en was een verbindingsweg tussen Brugge en Antwerpen.
155. R. WILLEMS, *Ten dienste van de ziekenzorg*, HLVB, 2020, blz. 40. In 1885 werden gronden aangekocht waarop een nieuwe school gebouwd werd.
156. In 1844 richt pastoor Cools zijn nieuwgebouwd hospitaal. Hij sticht ook een congregatie met de eerste zusters die uit de Kempen afkomstig waren (Zusters van de H. Vincentius à Paulo). De pastoor schenkt het hospitaal een jaar later aan het Bureau voor Weldadigheid. En in 1854 schenkt burgemeester Everaert bij testament een deel van zijn fortuin. In R. WILLEMS, *Ten dienste van de ziekenzorg*, HLVB, 2020, blz. 40.
157. De zusters hadden in 1911 ook op Tijskenshoek een nieuwe meisjesschool (H. Hart) opgericht en in 1962 een kleuterschool in de wijk Vogelenzang. Ze waren ook actief op andere plaatsen en in het missioneringswerk. In R. WILLEMS, *Ten dienste van de ziekenzorg*, HLVB, 2020, blz. 40.
158. Al in 1902 was de vroegere eerste school rechtover het hospitaal gebruikt als een eerste ziekenhuis voor ooglijders, later voor opvang van bejaarden. In R. WILLEMS, *Ten dienste van de ziekenzorg*, HLVB, 2020, blz. 40. In 2005 werd de Sint-Annakliniek en de leegstaande Sint-Annaschool verkocht aan het Ziekenhuis Maria Middelares (Sint-Niklaas). Later werden alle gebouwen afgebroken.
159. Voor een overzicht van '175 jaar spoorweggeschiedenis in Sint-Niklaas' zie: M. Steels, AOKLVW, 2020, P. 201.De private spoorlijn Antwerpen-Gent had stations in o.a. Sint-Niklaas, Beveren, Vlaams Hoofd (in 1849 ook in Zwijndrecht, Nieuwkerken, Sinaai). In 1848 volgt Eduard Prisse, G. De Ridder op. Het stationsgebouw in Sint-Niklaas wordt opgebouwd vanaf 1876, de nieuwe Stationsstraat is klaar in 1856 en dan pas start de bouw van nieuwe woningen daar. De eerste locomotieven op de private lijn waren een eigen ontwerp van De Ridder. Er reden toen 4 treinen per dag. Nadien kwamen er nog twee andere private lijnen: Mechelen-Terneuzen (vanaf 1868, met stations te Temse, Sint-Gillis-Waas, De Klinge) en Dendermond-Sint-Niklaas (vanaf 1875, via Hamme, Waasmunster, Belsele). De drie private lijnen werden overgenomen door de Belgische staat, respectievelijk in 1896, 1950 en 1907. De maatschappij die de lijn Mechelen-Terneuzen in beheer had, baatte vanaf ook de smalspoorlijn (1 m) tussen Sint-Niklaas en Kieldrecht (vanaf 1905).
160. In 1784 komt er een decreet met een verbod om nog in de kerk zelf te begraven. Dit zal later nog verstrengd worden onder Napoleon. In: P. Van den Nieuwenhof, tot in de eeuwigheid, HLVB, 2020, P. 6. Pas in 1849 begint het Beverse gemeentebestuur met de aanleg van de nieuwe begraafplaats op een perceel grond in cijnspacht gehouden van het Bureau voor Weldadigheid (p. 7).
161. Voor een meer algemene beschrijving van de Boerenkrijg die in ht Waasland in oktober 1798 zijn hoogtepunt bereikte, zie: F. Van Gehuchten, Omtrent de Boerenkrijg, in het bijzonder in het Waasland, AOKLVW, 2020, p. 131.

De opstand brak uit in Overmere. Aanleiding was de door de Fransen opgelegde dienstplicht. Er was weinig steun uit de steden en het buitenland. Ook in andere regio's zoals de Kempen, het Hageland, het noorden van het Meetjesland en in de omgeving van Herne waren er onlusten.

162. Overal in het Waasland waren er rootputten, vaak was dit niet meer dan een brede gracht. Ze werden voor Beveren geïnventariseerd in het Gemeentelijk Natuurontwikkelingsplan (GNOP) (symbool R). In: K. Van Hoof, A. Devroe, Beveren in-zicht, Hottekrotters en hun vlasrootputten, HLVB, 2020, p. 53 met foto van een rootput in Vrasene.